

זבולון המר כמנהיג פוליטי בציונות הדתית

אהרון (חוני) קמפינסקי

מבוא

זבולון המר היה ממנהיגי הכוללים של הציונות הדתית במישור הפוליטי; מנהיג צעיר המפד"ל, מוביל מהפכת הצעירים במפלגה, שר החינוך הדתי הראשון, מזכ"ל המפלגה, שר דתות מטעמה ומי שעמד בראש המפד"ל משנות השמונים ועד פטירתו במרץ 1998. במאמר זה אבקש לעמוד על מאפייני מנהיגותו על ידי דיון בכמה דילמות שכל מנהיג ציוני־דתי מתמודד עימן.¹

ראשית נדון בדילמת המתח שבין מסורת למודרניות, המאפיין מפלגה דתית מודרנית המחויבת שתי מחויבויות: מחויבות דתית־הלכתית ומחויבות פוליטית־ארצית. הציונות הדתית, המשלבת את שני הערכים האלה, מוצאת עצמה תדיר בין הניגודים. נגזרת מכך שאלת היחס לרבנים ולעמדות הלכתיות, שכן מפלגות דתיות ממלאות תפקיד מרכזי ביחסים שבין מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית, שכל אחת מהן ממלאת תפקיד אחר. ההנהגה הפוליטית מעורבת במישרין במאבקי כוח במערכת הפוליטית, עומדת לבחירות וכפופה ליחסי כוחות, ולפיכך תביא בחשבון שיקולים של פוליטיקה ריאלית, לעומת מנהיגות דתית אשר אינה מעורבת במישרין במערכת הפוליטית.²

בהמשך נדון בדילמה העוסקת במתח בין ריצוי הבוחרים הדתיים־לאומיים לבין האינטרס הלאומי המתבקש בעשייה ציבורית־ממלכתית. מנהיגי המפלגה הדתית־לאומית משמשים שליחי המגזר הציוני־דתי, אולם בד בבד הם מכהנים במשרות פוליטיות ממלכתיות, המחייבות אותם לראות את האינטרס הכולל של החברה הישראלית.

עוד דילמה שנדון בה קשורה לעמדות של מנהיגי הציונות הדתית בסוגיות מדיניות וביטחוניות. האם נכון הדימוי שהפוליטיקאים הדתיים־לאומיים יצדדו תדיר בצד הימני של המפה הפוליטית וינקטו עמדות ניציות? ההיסטוריה מלמדת שמנהיגי הדור הוותיק היו מזוהים דווקא עם הצד הפוליטי המתון, ואילו בדור העכשווי מפלגת

1. ראו מחקרים על מנהיגים אחרים בציונות הדתית: דוניחיא, 2004; דוניחיא, תשס"א; דוניחיא, 2019; גולדברג, תשס"א.

2. דוניחיא, 1982.

הבית היהודי היא הסמן הניצי של הממשלה. בתווך ניצבת מנהיגותו של זבולון המר, והיא שתיבחן במאמר זה.

- כיצד התמודד זבולון המר עם הדילמות האלה? במאמר זה ננסה לענות על שאלה זו על בסיס חמש נקודות ציון בחייו הפוליטיים של המר ובדרכו הציבורית:
1. כניסת המר לחיים הפוליטיים בסייעת הצעירים במפלגה (1960-1976);
 2. הצטרפות המר לממשלה, תחילה כשר הסעד ולאחר מכן כשר החינוך (1976-1984);
 3. עמדותיו המדיניות של המר בממשלת בגין (1977-1983);
 4. קבלת המר את הנהגת המפד"ל וכהונתו כשר הדתות וכשר החינוך בממשלות שמיר (1986-1992);
 5. חזרת המר לאופוזיציה לאחר הבחירות לכנסת ה־13, והכהונה האחרונה כשר החינוך בממשלת נתניהו עד פטירתו ב־1998 (1992-1998).

הכניסה לזירה הציבורית

א. ראשית הדרך הפוליטית

זבולון המר נולד בשנת 1936 וגדל בחיפה במשפחה המזוהה עם הפועל המזרחי. אביו היה פועל בבית החרושת 'שמן' וראה עצמו חלק בלתי נפרד מן המפלגה בהיותו חבר הפועל המזרחי. זבולון למד בבתי ספר ממלכתיים־דתיים בעיר, ולאחר מכן בבית ספר תיכון דתי. בצבא שירת המר בנח"ל ובשריון בתקופה שבה הדתיים בכלל יחידות הצבא היו מתי מעט, ושמר במהלך כל השירות על זהותו הציונית־דתית. גם החלטתו לפנות ללימודי יהדות וחינוך באוניברסיטת בראילן שיקפה את אופיו השמרני: להמשיך את הקו הציוני־דתי בחייו הבוגרים. בבראילן שימש המר יושב ראש אגודת הסטודנטים, ובזאת החלה למעשה פעילותו הציבורית.³

המר פרץ לתודעה המפלגתית בזירה הארצית בשנת 1958, כשהיה בן 24. מי ש'גילה' את המר היה משה קרונה, איש המזרחי, שכיהן בתפקיד גזבר התנועה המשותפת החדשה. בפגישה הראשונה בין קרונה להמר טען המר כי המפלגה כמות שהיא "אינה באופנה"⁴, ועל כן הוא מסופק אם יוכל להשתלב בפעילות במסגרתה. לבסוף נעתר המר להצעת קרונה. "נוצרה מיד כימיה בינינו"⁵ העיד קרונה.

3. המר, 2004.

4. קרונה, 1987, עמ' 430.

5. שם.

בתיאום עם מנהיג המפלגה חיים משה שפירא הוצע להמר לפתח את משמרת צעירים במפלגה, שפעלה כבר בשנות החמישים אך במתכונת מצומצמת. מטרת המפלגה – שילוב הצעירים – הייתה ברורה: שיקולים אלקטורליים; המפלגה רצתה להרחיב את מעגל הבוחרים בה, והדעה הרווחת במפלגה הייתה כי ללא תמיכה מסיבית של הדור הצעיר בציונות הדתית וללא הרחבת מעגלי התמיכה יהיה קשה לחזק את מעמדה של המפלגה הדתית-לאומית בבחירות 1959, שבהן רצה בפעם הראשונה תחת השם המפד"ל.

אומנם ראשי המפלגה הוותיקים ראו בשילוב הצעירים צורך אלקטורלי, אך הצעירים עצמם ביקשו למרוד – לא פחות – בהנהגה הוותיקה. לאגף הצעירים, על פי עדותו של יהודה בן-מאיר, היו "מטרות מהפכניות"⁶. מטרתו הייתה להשפיע על הנהגת המפד"ל הוותיקה "לחדול מלהיות השותף הזוטר, הכנוע, של מפא"י"⁷. עם זאת, בן-מאיר ציין שפרדוקסלית המר עצמו "לא היה מהפכן, ובוודאי לא מרדן. נטוע בקונצנזוס ואליו שאף"⁸. דני ורמוס, ממנהיגי הצעירים, תיאר מציאות שבה הוותיקים הסתכלו על הצעירים "במבט מזלזל מלמעלה למטה"⁹; וכן "הפגינו מדיניות יונית-קיצונית. חשנו שבקרוב צעירי המפד"ל פועם להט אידיאולוגי תוסס שמבקש להמציא מחדש את המפד"ל"¹⁰. השם שנבחר לפעילות הצעירים היה 'המשמרת הצעירה'. הצעירים החלו לפעול מחדר קטן שהוקצה להם בבניין הקסטל בתל אביב, שבו שכנה הנהלת המפלגה.

כדי לקדם את מעמדם של הצעירים נוסד כתב עת: 'עלי משמרת'. זבולון המר היה אחד מעורכיו, וכתב בכמה מהגיליונות דברי פתיחה. בגיליון הראשון, בשם העט ז' פטיש¹¹, כתב: "יש הרושם בקרב החברים ששוב אין זו תנועה, אלא מנגנון ענק המטפל בעניינים שונים [...] רעיונות חדשים אין – ועבודת יום יום משכחת הצורך ברוח [...] יעודה של המשמרת הצעירה להיות הגורם התוסס והמתקדם בתנועה"¹².

התחומים שבהם חלקו צעירי המפד"ל על מפא"י היו סוגיית השילומים מגרמניה, סוגיית המשטר הצבאי, סוגיית ביטוח הבריאות הממלכתי והמחאה נגד התנהלות בן-גוריון בפרשת לבון.¹³ אם כן, מה היה החזון של חוגי הצעירים? על פי בן-מאיר, הרעיון היה "לשלב את הציבור הדתי-לאומי בכל תחומי החיים במדינה שילוב מלא, ולהעניק לו תחושה של ציבור

6. בן-מאיר, 2004, עמ' 13.

7. שם.

8. שם.

9. ורמוס, 2016, עמ' 15.

10. שם.

11. פטיש הוא תרגום לעברית של המילה המר (Hammer) בגרמנית.

12. המר, **עלי משמרת** 1 (תש"ח), עמ' 2.

13. גארב, 2004, עמ' 175.

שווה זכויות וחובות, המעורה בכל הוויית העשייה, היצירה וההשפעה בחברה הישראלית¹⁴. יוני גארב חידד זאת וציין שהצעירים קראו לדרך חדשה "שבה תהווה המפד"ל למעשה חלופה שלטונית"¹⁵. עמדות אלו עמדו בסתירה להנהגה הוותיקה במפד"ל, שהעדיפה את שימור הברית ההיסטורית עם מפא"י.

הדור הוותיק במפד"ל עמד בפני דילמה פוליטית מורכבת. מחד גיסא חפצו היה בתמיכתם של הצעירים, שהיו למעשה מרכז הכוח הפוליטי העתידי. התמיכה בהקמת המשמרת הצעירה משקפת את הרצון העז של ותיקי המפלגה לזכות באהדת הצעירים. מאידך גיסא, בקרב הוותיקים החלה לחלחל ההכרה כי ככל שיתחזק מעמדם של הצעירים, כך ייחלש כוחם שלהם. אצבע מאשימה הופנתה כלפי קרונה, שלטענת הוותיקים גרם בעקיפין לעליית כוחם הפוליטי של הצעירים. כך נוצר המושג הנלעג 'נערי קרונה'; הצעירים נתפסו כאנשיו של קרונה הוותיק, המנסה לשמור על כוחו באמצעות הצמחת דור צעיר במפלגה. ואולם גם קרונה עצמו הודה כי גם לטעמו הצעירים סטו משאיפתם המקורית, וייתכן שלא זיהה זאת בזמן אמת. לדידו היו אמורים הצעירים לחזק את הפן התורני בתנועה ולחזק את עיירות הפיתוח - ולא לעסוק בפוליטיקה - אולם מהר מאוד היה ברור להנהגת המפלגה כי הצעירים נוטים אט-אט לפעילות מפלגתית, שנועדה לקעקע את מעמדם של ותיקי המפלגה.¹⁶

כאן המקום לעמוד על המבנה הפוליטי הפנימי במפד"ל של הימים ההם. השיטה הפוליטית הנהוגה הייתה משטר הסיעות: המפלגה הייתה מחולקת לכמה סיעות שכל אחת מהן ייצגה זרם או גוון חברתי מסוים במפלגה, וכוחן של הסיעות נקבע בבחירות פנימיות במוסדות המפלגה.

המר ראה במשטר הסיעות במפד"ל טעות פוליטית קשה. לטענתו, המטרה הסמויה של מנהיגי המפלגה היא להמשיך ולשלוט במפלגה בהתעלמות מקיומם של זרמי עומק במחנה הציוני-דתי. אולם מכאן ועד מלחמה עיקשת בשיטה זו הייתה הדרך ארוכה. המציאות במפד"ל של הימים ההם לא אפשרה שינוי של מבנה התנועה בטווח הקצר, וכפי שצוין לעיל, האפשרות היחידה הייתה חבירה לאחת הסיעות הקיימות.

במישור החברתי החלו הצעירים לגייס חברים חדשים לשורותיהם. תחת הכותרת 'הצטרף אלינו' הם פנו לצעירים והסבירו מדוע קמו: המשמעות של הציונות הדתית אבדה, מטרת המפלגה מיושנות, חסרה הסברה מספקת לציבור הרחב, מנגנון המפלגה מנוון. כמו כן הם ציינו מה פעלו עד כה: במישור הרעיוני הם פעלו לחיזוק ולחידוד דרכה של הציונות הדתית; במישור המעשי הם הקימו מועדונים פוליטיים לדיונים רעיוניים; במישור

14. בן-מאיר, 2004, עמ' 13.

15. גארב, 2004, עמ' 175.

16. קרונה, 1987, עמ' 430-431.

המפלגתי הם השתלבו בתנועה והשפיעו עליה מבפנים; במישור החיצוני הם פרסמו דעות בנושאים לאומיים, דוגמת הבעת העמדה הנחרצת נגד השילומים מגרמניה. הם פירטו גם את המטרות לעתיד: קידום רעיון מדינת התורה, הסברה וקירוב לבבות וריענון המסגרות במפלגה.¹⁷

סמוך לוועידת המפד"ל הראשונה, ב-1958 סימן המר את מטרות המשמרת הצעירה: "מה אנו מונים לעצמנו לקראת הוועידה הבאה?"¹⁸ כתב, "השתלבות בתנועה, תשומת לב לבעיות הנוער, ארגון פנימי חזק, קליטת הנוער הדתי למפלגה".¹⁹ התמודדות ממשית עדיין לא הייתה בתימוש בימים ההם, אולם כבר אז החלה להתגבש הדעה בקרב הצעירים כי הם אומנם חלק מהמפלגה, אך הגוון של המשמרת הופך עצמאי יותר ויותר. "לכאורה אין המשמרת אלא מחלקה בתוך התנועה",²⁰ ציין המר, אך "למעשה בנויה המשמרת כתנועה בתוך תנועה [...] בוחרת את מוסדותיה השונים [...] פעילותה מתנהלת באופן עצמאי".²¹ המשמרת הצעירה של המפד"ל החלה לפעול, ובתחילה לא נתפסה כאיום בעיני הוותיקים. על כן הם שיתפו איתה פעולה ואף נתנו לה ייצוג קטן במוסדות. ואולם הצעירים לא הסתפקו בכך; התכנון והשאיפה היו חתירה להנהגת המפלגה. על רקע זה הפכה המשמרת הצעירה לחוג הצעירים במפלגה שקרא תיגר על הוותיקים. הטענות של הצעירים נסבו על השאלה אם הציונות הדתית צריכה לעסוק בענייניה הפנימיים והחברתיים, וכלשון הצעירים להסתגר בתוך הגטו, או שמא עליה לפרוץ לעמדת הנהגה במדינה ולא להיות סרח עוזף של מפא"י. עוד אתגר שהציבו הצעירים היה חיבור לבני עדות המזרח ולתושבי שכונות העוני: "אחת מבעיות היסוד במדינה [...] היא בעיית שילובם החינוכי של בני שכונות העוני",²² כתב המר, "בתחום זה יכולה התנדבותנו להועיל רבות".²³

סמוך לוועידה השנייה, ב-1963, נעשה צעד חשוב בדרכה של המשמרת הצעירה. המר וחבריו הצעירים תפסו מעמד במפלגה, וכגודל ההצלחה כך גודל האיום שנשקף מהם בעיני הוותיקים. בוועידה זו הפכה המשמרת הצעירה סיעה עצמאית וגרפה קרוב לעשירית מהקולות (8.5%). בעבור המר היה זה ניצחון של ממש והוכחה לכך שהדרך ללב המפלגה טמונה ביצירת כוח פוליטי מרכזי. ב'עלי משמרת' הוא כתב: "נראה שהישג

17. "הצטרף אלינו", ארכיון שפר. לתיאור נוסף של פעילות הצעירים בראשית דרכם ראו: ורמוס, 2016,

עמ' 23-25.

18. **עלי משמרת** 5 (כסלו תשי"ט), עמ' 5-6.

19. שם.

20. **עלי משמרת** 15 (אדר תשכ"א), עמ' 3.

21. שם.

22. **עלי משמרת** 14 (תשרי-חשוון תשכ"א), עמ' 3.

23. שם.

הצעירים בשיעור של 10 אחוז מכללת הנבחרים הינו מכובד למדי, אם נזכור שלפני כן לא הייתה כלל דריסת רגל.²⁴

המר וחבריו הצעירים לדרך החדשה ניסו לפלס את דרכם במפלגה, אולם פעלו לא רק במישור הפוליטי. לדרכם של הצעירים במפלגה היו כמה כיוונים אידאולוגיים וחברתיים. אליעזר דון'יחיא עמד במחקרו על הנסיבות החברתיות שהצמיחו את צעירי הציונות הדתית, ובראשם את המר, והעיקרית שבהן היא התחושה כי הדור הוותיק עוסק בתחומים דתיים ואינו מוצא לנכון לפנות לעיסוק בתחומים כלל'לאומיים. לדידם של הצעירים הייתה המפד"ל צריכה להיות ראש חץ למען החברה כולה, ולא להסתפק בעיסוק מצומצם בתחומים הדתיים הקלסיים.²⁵ "הבענו חוסר נחת מהן ההווה",²⁶ כתב המר לימים. "ראינו הצטמצמות בדאגה לאינטרסים מוגדרים של ציבורים דתיים מוגדרים, וחשבנו שלא זאת דרכה של תנועה לאומית דתית",²⁷ וכך כתב בהמשך:

המאבק לביסוס קיומו של ציבור דתי בונה בארץ ישראל, כנגד גורמים של חילוניות עוינת, שהעסיק בצדק במשך שנים ארוכות את שפירא ואת כל בני דורו וחברתו, נראה מזווית הראיה שלנו על ההווה והעתיד כאנאכרוניסטי וכלא מרכזי. דעתנו היתה נתונה ליצירת כלים ולפילוס דרכים ולעיבוד תכנים שאפשרו הליכה משותפת ובנייה משותפת של כל העם [...]. לא של הסתגרות בדלת אמותינו.²⁸

בפריצתם הפוליטית הם ראו לא רק אחיזה פוליטית גרדא. החזון היה גדול מכך, ומבחינות רבות אף נאיבי. עשור לאחר הקמת המדינה עדיין סברו הצעירים כי ביכולתם לקדם את מימוש חזון מדינת התורה.²⁹ באחד הפרסומים שהופצו לחברי המפלגה הם ציינו מפורשות: "הגענו לזמנים שבהם עלינו לתת את הדעת למשימה העיקרית של הציבור הדתי בדורנו - והיא השלטת משטר התורה בישראל".³⁰

בבחירות 1965 עלה מדרגה מעמדם של צעירי המפד"ל; זבולון המר שובץ במקום גבוה למדי ברשימה, מקום 15; מקום גבוה, אך לא די להיבחר כחבר בכנסת. המפד"ל השיגה רק 11 מנדטים, אחד פחות מהכנסת הקודמת. בבירור פנימי במפלגה האשימו ותיקי המפלגה את הצעירים בירידה האלקטורלית. הטענה הייתה כי הסיבה לאובדן

24. עלי משמרת 20 (שבט תשכ"ג), עמ' 3.

25. דון'יחיא, 1979.

26. המר, תש"ם, עמ' 369.

27. שם.

28. שם.

29. כהן, 1998, הראה במחקרו כי כבר ב'1953 נגזר הרעיון ממגוון סיבות.

30. עזריאלי, 1990, עמ' 25.

המנדט היא המחלוקת והפלגנות שהובילה המשמרת הצעירה בראשות המר. מנגד נטען כי היעדר מנהיגות רבנית לתנועה הוא שפוגע בכוחה. רגע לפני מלחמת ששת הימים, ובלי שמישהו חשב שעומדת לפרוץ מלחמה, חש המר כי פעילותם של הצעירים אינה מעמיקה דיה מבחינה אידאולוגית. במכתב לאליעזר שפר הוא ביקש להקים חוג לימודי השקפתי: "על מנת להעמיק את גישתנו לבעיות השונות מנקודת ראות של ההשקפה הדתית, אנחנו מתכוונים להקים חוג לימודי של פעילי המרכזיים באזור ת"א. החוג יעסוק בבעיות היהדות בזמננו, וכן בתורת הרב קוק".³¹

ב. מלחמת ששת הימים

הניסיונות של צעירי המפד"ל לתור אחרי תפיסות עולם רלוונטיות זכו לרוח גבית של ממש ביוני 1967, בעקבות התוצאות המפתיעות של מלחמת ששת הימים. החזרה לשטחי יהודה, שומרון, עזה, סיני והגולן עוררה בקרב צעירי המפד"ל את הרצון העז להפוך את הרחבת המולדת למצעה המרכזי והבולט של הציונות הדתית. במידה מסוימת זה אף ייתר במידה רבה את העיסוק בהנחלת משפט התורה. עתה נקרה בדרכה של הציונות הדתית מצע רעיוני אקטואלי, אופרטיבי ורב-משמעות במישור האידאולוגי.³²

עוד בתקופת ההמתנה טרם פרוץ הקרבות פעלו המר וחבריו בכמה מישורים: הם יזמו סריגת כיפות לחיילים וחלוקתם ביחידות הצבא וכן לחצו על ראשי המפלגה לפעול להקמת ממשלת ליכוד לאומי, וכך אכן קרה. לאחר תום המלחמה נוכחו הצעירים לדעת כי ראשי המפלגה מחזיקים בדעה כי אפשר לוותר על חלק מהשטחים ששוחזרו במלחמה, וכאן פרץ עימות אידאולוגי.³³

באחד ממאמריו ציין המר כי "נהפכו לבותיהם" של צעירי הציונות הדתית שחזרו מן המלחמה ב'1967.³⁴ הם "תמהו שלא חונכו מעולם בבתי הספר הדתיים [...] לאהבת ארץ ישראל השלמה, להשתוקקות של ממש להחזרתה ולהכרתה לפרטיה: הר הבית, מערת המכפלה וכו'".³⁵ אריה נאור ניתח את התחושות הללו שביטא המר וטען כי הן מבטאות תסכול מהחינוך הדתי-לאומי שהדיר למעשה את חזון ארץ ישראל השלמה, ובמידה מסוימת השלים עם חלוקת הארץ.³⁶

31. מכתב מהמר לשפר, 9.5.1967, ארכיון שפר.

32. לטענתו של גרינבלום, 2016, תפיסת הכוח של הציונות הדתית הייתה נוכחת גם לפני מלחמת ששת הימים, אולם שורץ ושגיא, 2017, מצביעים על מלחמת ששת הימים כציון דרך שיצר קו פרשת מים בתפיסת העולם של הציונות הדתית ובדרכה.

33. ורמוס, 2016, עמ' 60-64.

34. זבולון המר, "ציפייה לתמורה", **הצפה** (24.2.1969), עמ' 3.

35. שם.

36. נאור, 2001, עמ' 298-299.

צעירי המפד"ל ובראשם המר נשבו בקסם הקץ המגולה, כהגדרתה של אניטה שפירא; היא ציינה כי הנוער הציוני הדתי של הימים ההם "דחה את התפיסה שהציונות היא תנועה פוליטית בעלת מטרת מובחנת ורציונאליות, והציג אותה כשלב ראשון בדרך להגשמת התכנית האלוהית של גאולת עם ישראל".³⁷ במישור האופרטיבי יזם דניאל ורמוס, מראשי המשמרת הצעירה, עם זבולון המר ואליעזר שפר את קיומה של עצרת המונית לציון יום שחרור ירושלים הראשון בשנת 1968. שרי המפד"ל לא השתתפו בעצרת זו, והיעדרותם המחשישה יותר מכול את התהום האידאולוגית הפעורה בין ותיקי המפד"ל לצעירה.³⁸ בהקשר זה נשאלת השאלה אם הצעירים אכן הזדהו הזדהות עמוקה עם אידאולוגיית ארץ ישראל השלמה או שמא רכבו על גל ההתלהבות של אחרי מלחמת ששת הימים בלי שראו לנגד עיניהם את רעיון ארץ ישראל השלמה כתפיסת עולם כוללת. נוכח המקורות, נראה כי המגמה הייתה שילוב אינטרסים בין שני כוחות שונים באופיים אך בעלי אינטרס משותף בקונסטלציה הפוליטית והחברתית שנוצרה. הכוח האחד היה סיעת הצעירים במפד"ל בראשות המר, שחיפשה רעיון אידאולוגי למימוש עוצמתה הפוליטית במפלגה (רעיון היציאה מן הגטו לא הצליח להתרומם דיו, וגם הצעירים הבינו כי מימושו יקרום עור וגידים לאט), והכוח האחר היה תנועת ההתיישבות ביהודה, שומרן ועזה, שחפצה בפלטפורמה פוליטית רבת-עוצמה. ראשי הצעירים נתנו את התשתית הארגונית לעשייה בשטח גם אם לא הזדהו עימה הזדהות מלאה.

ג. זבולון המר נכנס לכנסת

מגמת חיזוק כוחם של הצעירים התחזקה ביתר שאת סמוך לוועידתה השלישית של המפד"ל בפברואר 1969, כשנה וחצי לאחר מלחמת ששת הימים. במהלך הבחירות הפנימיות הדגישו חוגי הצעירים את עקרון שלמות הארץ. לפני הוועידה קיימו הצעירים כנס של 250 מצירי הוועידה התומכים ברעיון ארץ ישראל השלמה כדי להפעיל לחץ על המפלגה להחליט החלטה מחייבת בנושא.

מנהיג המפלגה, שפירא, התנגד להתארגנות זו באומרו שהוא עצמו אינו נמנה עם הנצים או עם היונים אלא עם "סיעת יוחנן בן־זכאי, שעשה את כל האפשר כדי לשמור על עמו".³⁹ אמירה זו גרמה לסערה ואף לתגרות ידיים בין חברי המפלגה, ובעקבות זאת הוחלט על סיום הישיבה, ללא הסכמות בין חבריה.⁴⁰

37. שפירא, 2014, עמ' 293.

38. ורמוס, 2016, עמ' 71-75.

39. דון־יחיא, 1979, עמ' 161.

40. אליעזר שפר, "סיכום של תקופה ובחינה של דרך" (תאריך משוער: תחילת שנות השמונים).

ותיקי המפלגה חששו מגידול כוחם של הצעירים, ועל כן הקימו גוף חדש ששמו 'דור ההמשך', שהיה כוח חלופי למשמרת הצעירה, ושילבו בו צעירים רבים.⁴¹ ואולם הצעירים הצליחו להתגבר על מכשול זה והגדילו את כוחם במפלגה ל-22.5%.

הישגם של הצעירים הפך עובדה מוגמרת. המר כבר לא נדרש לחסדיהם של ותיקי המפלגה, והם מצידם לא יכלו להתעלם מכוחה של הסיעה החדשה שצמחה בקרבם. מעמדו של המר התקבע במפד"ל, וערב בחירות 1969 התכנסה הוועדה המסדרת של המפלגה לדרג את מועמדיה לכנסת. זבולון המר שובץ במקום התשיעי כנציגם הראשון של הצעירים, ויהודה בן-מאיר, מהפעילים הבולטים שלהם, שובץ במקום ה-16 כנציגם השני. המפד"ל זכתה בבחירות 1969 בהישג ניכר של 12 מנדטים. כעשור לאחר הקמת המשמרת הצעירה של המפד"ל הגיעה שעתו הגדולה של המר כחבר בכנסת ישראל. הצעירים החלו לראות את פרי עמלם בעשר השנים האחרונות. הממשלה שקמה לאחר הבחירות הייתה דומה לממשלה הקודמת: ממשלת ליכוד לאומי רחבה עם המערך וגח"ל. הברית ההיסטורית המשיכה גם היא להתקיים: המפד"ל הייתה חברה בכירה בממשלה. חיים משה שפירא המשיך לכהן בתפקיד שר הפנים, זרח ורהפטיג היה שר הדתות, ויוסף בורג שר הסעד. חבר הכנסת החדש המר עדיין לא זכה לתפקיד ממשלתי של ממש, ורק בהמשך הקדנציה מונה לסגן שר החינוך.

ב-1970 נפטר מנהיגה המיתולוגי של המפד"ל, השר חיים משה שפירא, ובמקומו מונה לתפקיד שר הפנים יוסף בורג, והפך מנהיג המפלגה. מיכאל חזני ויצחק רפאל התמודדו על תפקיד שר הסעד שפינה בורג, וחזני זכה בו לבסוף. פטירתו של שפירא הותירה חלל במפלגה; שפירא אומנם נמנה עם חברי הסיעה המרכזית במפלגה, אך נחשב למנהיג מוסכם על כל הסיעות. משהלך לעולמו שוב נדרשה המפד"ל למאבקי כוח. סיעת הצעירים נדרשה כעת להתמודד לא רק נגד סיעה אחת מלוכדת אלא נגד כמה סיעות ותיקות שכל אחת מהן ביקשה מחברי המפלגה את תמיכתם כדי לזכות בנתח פוליטי במפלגה. פטירתו של שפירא מחד גיסא, וחיזוק כוחם של הצעירים מאידך גיסא, הביאו לידי שינוי דרמטי בדרכה המדינית של המפד"ל, והיא הפכה בעלת אופי ימני יותר ויותר. המר, מחוזק במעמדו הפוליטי, פעל כבר בתחילת שנות השבעים למען ההתיישבות ביהודה ושומרון. "כדי לחזק את אמינות עמדתנו, עלינו להוכיח זאת בשטחים. עלינו ליצור עובדות חשובות ביהודה ושומרון. חשוב לחזק את קריית ארבע שבחברון ולהרחיבה וכן להקים התנחלויות נוספות בגדה, בבקעה וגם ברצועה, ולהעניק להן את מלוא העזרה".⁴² עמדתו זו של המר באה לילדי ביטוי בפעילותו למען היישוב היהודי שהוקם בחברון. באחד הדיונים בכנסת בעניין אכלוס היישוב היהודי בחברון קבל המר על איתמיכת

41. ורמוס, 2016, עמ' 56.

42. דברי הכנסת, 26.10.1971, עמ' 22.

הממשלה במתיישרים וטען מעל דוכן הכנסת: "אלפים בוודאי יצטרפו אז לאחת המשימות הלאומיות העיקריות של תקופתנו: ההתנחלות ברחבי ארץ ישראל".⁴³ את העמדה הניצית הנחרצת הזו ביטא המר בכמה הזדמנויות, וכן בדיון שנערך בכנסת בעקבות הטבח בנמל התעופה לוד במאי 1972. "עלינו להתפכח מאשליות ולשקול מחדש, כולנו, את נכונותנו לוותר ויתורים מרחיקי לכת";⁴⁴ אמר המר, שהרי "אין מאחוריהן כיסוי של אמת ועוצמה של כנות".⁴⁵

לקראת הוועידה הרביעית בפברואר 1973, ועדת סינרמה, חזרה המפד"ל למתכונת של הסיעתיות. הסיעות למיניהן התמודדו על כוחן במפלגה, והנה התברר כי סיעת למפנה בראשות בורג היא הגדולה מסלן, ולה 28%, סיעת ליכוד ותמורה בראשות רפאל השיגה 24%, ואילו סיעת הצעירים השיגה 20%. אומנם זו הייתה ירידה קלה מהישגם בוועידה הקודמת, אך הישג חשוב אם נביא בחשבון את התחרותיות הבין-סיעתית שייחדה את הוועידה הזאת.

הבחירות לכנסת השמינית תוכננו לנובמבר 1973, אולם ב-6 באוקטובר פרצה מלחמת יום הכיפורים, והקלפים הפוליטיים נטרפו. לסיעת הצעירים מלחמת יום הכיפורים היא קו פרשת המים, שכן בה החלה להתגבר התחושה, שהורגשה עוד קודם המלחמה, כי ישראל אומנם שחררה את שטחי יש"ע, אך טרם עשתה מעשה נועז ליישובם. החולשה והדכדוך של החברה הישראלית בעת ההיא שימשה קרקע מוצקה למאבק ציבורי למען הקמת יישובים חדשים ולמימוש אידאולוגיית ארץ ישראל השלמה.

כאן המקום לעמוד על פעילותה של תנועת גוש אמונים ועל השפעתה על זבולון המר ועל צעירי המפד"ל. גוש אמונים היא התנועה הימנית הבולטת שפעלה ופועלת למען ההתיישבות ביהודה ושומרון. היא הוקמה בפברואר 1974, כחצי שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁴⁶ תחילה פעלה גוש אמונים נגד המשא ומתן שיזם רבין על הסכמי ההפרדה עם סוריה ברמת הגולן לאחר מלחמת יום הכיפורים, אם כי דווקא המפד"ל לא התנגדה להסכם זה. לעומת זאת, המר החליט להימנע וציין כי הוא מקבל הסכם זה "ברגשות מעורבים - בשמחה על ההפרדה, בחששות על מהותה. האם ממשלה כה מצומצמת וכה יונית, שמגמתה כה לאידתית, תהיה מסוגלת לכך? לדעתי לא",⁴⁷ טען המר בבטא את העמדה האופוזיציונית, שאפיינה את הדור הצעיר של המפד"ל.

43. דברי הכנסת, 9.2.1972, עמ' 1322.

44. דברי הכנסת, 5.6.1972, עמ' 2661.

45. שם.

46. על הקמת גוש אמונים ועל תרומת זבולון המר להקמתו ראו: שפט, תשנ"ה; הוברמן, תשס"ח; רייכנר,

2018, עמ' 123-129.

47. דברי הכנסת, 30.5.1974, עמ' 1495-1496.

בקיץ 1974, כאשר הייתה המפד"ל באופוזיציה,⁴⁸ החלו לפעול אנשי גוש אמונים בשומרון, באזור תחנת הרכבת ההיסטורית בסבסטיה. המהלך לא הצליח בעת ההיא, והמתיישבים נאלצו להתפנות בהוראת הממשלה. המר תמך בכל מאוּדו בפעילות ההתנחלות,⁴⁹ וכאיש אופוזיציה חדש ומשוחרר מכבלי הממשלה תקף את המערך במילים חריפות על איתמיכתה במתיישבים. "איני יכול עוד לישון כשאני חושב שכך קרה לתנועת העבודה, שזוהי מנהיגות העתיד שלה. כל כך לא אוהבת יהודים, כל כך תלושה משורשיות, כל כך לא רגישה ולא מבינה לרגשות אמיתיים ונכונים"⁵⁰ הלא המר בממשלה. ועם זאת זיהו בגוש אמונים מחלוקת בין ראש הממשלה רבין לשר הביטחון פרס. כאמור, רבין הסתייג מהתיישבות בשומרון, ואילו פרס ראה בהתיישבות זו ערך ביטחוני.⁵¹ לכן נשמעו בנאומו של המר גם אמירות מפויסות, ומאחר שלרווחתו לא גלשו אירועי סבסטיה לא גלשו לאלימות, הוא שיבח את רבין, "שלא התפתה למסיתים", את פרס, "שהגן על זה באומץ וביושר", ואת הרמטכ"ל, שאמר "זהו נוער נפלא".⁵²

הישארותה של המפד"ל באופוזיציה לא נמשכה זמן רב. האינטרסים המשותפים הובילו את שני הצדדים, הן את המערך הן את המפד"ל, להתקרבות מחודשת. בי"ד במרחשוון תשל"ה חזרה המפד"ל לממשלה, ואילו שולמית אלוני פרשה ממנה. המר ובן־מאיר סברו כי מדובר בטעות. בהצבעה בכנסת נמנעו שניהם בהצבעה על כניסה לממשלה וטענו כי הם חולקים על החלטת המפלגה להצטרף מחדש לממשלה.⁵³

זבולון המר – שר בממשלה

א. שר הסעד

אירועי סבסטיה היו קו פרשת המים בחייו הפוליטיים של המר. בתחילת הדרך ראה עצמו המר חלק בלתי נפרד ממאבקה של תנועת גוש אמונים. גם אם לא הוביל את המאבקים, הוא מילא בהם תפקיד פעיל. טרגדיה אישית של חבר מפלגתו טרפה את קלפיו: ב־2 ביולי 1975 נפטר בפתאומיות שר הסעד מיכאל חזני. המפד"ל נדרשה למנות לו מחליף מטעמה, וזבולון המר היה המועמד הטבעי לתפקיד, אולם המינוי התמהמה.

48. המפד"ל סירבה תחילה להיכנס לממשלת רבין שהוקמה לאחר התפטרותה של ראש הממשלה גולדה מאיר.

49. ברזל, 2017, עמ' 322.

50. דברי הכנסת, 31.7.1974, עמ' 2545.

51. בר זוהר, 2006, עמ' 429.

52. דברי הכנסת, 31.7.1974, עמ' 2545.

53. רפאל, 1981, עמ' 387.

מנהיג המפלגה, יוסף בורג, מילא את מקום שר הסעד עד ההחלטה על השר החדש. רק ב־4 בנובמבר 1975 זכה המר בתפקיד, 15 שנה מאז נכנס לחיים הפוליטיים ושש שנים מאז נכנס לכנסת בפעם הראשונה.

כאשר נרשם הניצחון של גוש אמונים בהסכם עם ממשלת רבין, כבר לא היה המר נציגם הטבעי של המתיישבים בכנסת; הוא היה בתפקיד ממלכתי של שר בממשלה. בפרספקטיבה היסטורית, אירועי סבסטיה הם נקודת שיא בעידן שבו הוביל המר מאבקים למען ההתיישבות. מכאן ואילך פנה המר לאפיק מתון בפעילותו הפוליטית.

משרד הסעד היה אחד ממשרדי הממשלה הבלטים שהחזיקה המפד"ל בתקופת הברית ההיסטורית עם מפא"י. המר נכנס לנעלי קודמיו בתפקיד, חיים משה שפירא, יוסף בורג ומיכאל חזני. משרד ממשלתי זה היה רחוק מהנושאים המדיניים שהמר עסק בהם בהיותו מנהיג סיעת הצעירים במפד"ל, אולם רוח גוש אמונים נשבה בתפיסת עולמו, והוא ניסה להיאחז בתפיסת העולם שעליה נישא בדרכו אל צמרת המפלגה, גם בתפקיד זה. בתחילת כהונתו פנה המר לראש לשכתו, זבולון אורלב, והטיל עליו משימה מהפכנית, שאולי בישרה את המהפך שעמד לעבור בשנים הקרובות: להקים גוש אמונים חברתי. המשמעות הייתה ברורה: במקביל לעשייה בתחום המדיני סביב יהודה ושומרון יש לפעול גם במישור החברתי. הפלטפורמה של משרד הסעד הייתה נוחה להמר בימים ההם, והוא ניצל אותה כדי למצב את עצמו גם בתחום החברתי, במקביל לזיהויו כשר צעיר שנישא על כפי ההתיישבות המתחדשת ביש"ע, על רקע מהפכת גוש אמונים המקורי.⁵⁴ ביום שישי, 10 בדצמבר 1976, הוזמנו שרי הממשלה לאירוע רב־משמעות: מטוסי F-15

שרכשה ממשלת ישראל הגיעו ארצה, ובנמל התעופה בן־גוריון אורגן טקס לרגל הגעתם. עד מהרה התברר כי האירוע נערך אומנם טרם כניסת השבת, אך רבים ממשותפי האירוע חיללו שבת בחזרתם ממנו. המפלגות הדתיות מחו על כך, ורבין הביע צער על התנהלות האירוע. סיעת פא"י (פועלי אגודת ישראל) בכנסת הגישה בעקבות אירוע זה הצעת אי־אמון בממשלה, ושלא כעמדת מנהיג המפד"ל יוסף בורג, החליט המר להימנע בהצבעה זו. בכך ביטא המר את העמדה האידיאולוגית ביחסי דת ומדינה המסרבת להתפשר בנושאי דת.⁵⁵

לאחר לבטים החליט רבין להתחשבן עם המפד"ל. בעצת היועץ המשפטי לממשלה אהרן ברק ושר המשפטים חיים צדוק הועלה רעיון משפטי להיפרע משרי המפד"ל, והרעיון נקרא במערכת הפוליטית 'התרגיל המבריק': ראש הממשלה רבין הודיע בכנסת כי את הימנעותם של השרים רפאל והמר בהצבעה על האי־אמון הוא רואה כהתפטרות.

54. עזריאלי, 1990, עמ' 155.

55. אבנרי, 1977, עמ' 543.

המשמעות הייתה מיידית: שרי המפד"ל המר ורפאל מצאו את עצמם מחוץ לממשלה, והמפד"ל - מחוץ לקואליציה. בעקבות כך הוקדמו הבחירות לכנסת למאי 1977.⁵⁶ המר העיד כי תרחיש הוצאת המפד"ל מהקואליציה דווקא היה צפוי: "ידענו כי הצבעת ההימנעות שלנו גוררת את האפשרות הפוליטית לפרק את הממשלה"⁵⁷. נוסף על כך, המר רמז על הכוונות העתידיות של המפד"ל: "אם בכונת הממשלה לסבך את המדינה במהלכים שיזיקו לנו, נעשה הכל כדי להפיל אותה, כדי להקדים את הבחירות וכדי לתת סיכוי להנהגה חדשה שתוביל את העם הזה לקראת יעדיו הגדולים והאמיתיים"⁵⁸. עם זאת, המר נקט קו פשרני דווקא בתחום המדיני. בינואר 1977 נכנס לתפקידו נשיא ארצות הברית החדש, ג'ימי קרט, לאחר שניצח בנובמבר 1976 את הנשיא המכהן ג'רלד פורד. למרות הידיעה כי רבין עומד לפני בחירות וממשלתו היא ממשלת מעבר, הוזמן ראש הממשלה לביקור רשמי בושינגטון. המפד"ל כבר הייתה באופוזיציה, והליכוד ביקש ממנה לתמוך בהצעה לסדר היום בכנסת, שתמנע את נסיעת רבין לארצות הברית. המר סירב לכך נחרצות, והמפד"ל כולה התנגדה למהלך. לדעת המר היה זה חוסר אחריות למוע מראש ממשלת ישראל להיפגש עם נשיא ארצות הברית בתקופה קשה ומורכבת.⁵⁹ בכך אפשר לראות את גישתו הממלכתית של המר, שהתחזקה אצלו מאז נכנס לממשלה והמשיכה להתחזק גם בשנים שלאחר מכן.

בראש רשימת המפד"ל בבחירות לכנסת התשיעית הוצב יוסף בורג, וזבולון המר דורג שני ברשימה, תוך כדי הדחת השר יצחק רפאל מרשימת המפלגה לכנסת. ואולם אז עלה רעיון לשלב ברשימת המפלגה לכנסת את ראש ישיבת אור עציון הרב חיים דרוקמן; נטען כי הרב דרוקמן הוא גורם אלקטורלי חשוב שיכול לסחוף אחריו בני ישיבות רבים שחפצים בקו תורני וימני יותר של המפד"ל. ההצעה לשלב את הרב דרוקמן ברשימה לא נתקלה בהתנגדות זבולון המר, שנדחק למעשה למקום השלישי ברשימה. יתרה מכך: צעירי המפלגה ראו ברב דרוקמן שותף לדרכם המהפכנית במפלגה, ושילובו בצמרת הרשימה נועד להמשיך ולדחוק את הדור הוותיק, שנתפס בעיניהם מתון.⁶⁰ ניצחון של הליכוד עדיין נראה רחוק בימים ההם, וודאי שהמר לא הביא בחשבון את האפשרות שדחיקתו למקום השלישי ברשימה עלולה לפגוע בסיכויי לזכות בתיק יוקרתי כדוגמת משרד החינוך. אשר על כן נשא הוויתור שלו לרב דרוקמן אופי סמלי בלבד ונבע משיקולים אלקטורליים. יעיד על כך חוסר הוויתור של המר על תיק החינוך היוקרתי לאחר

56. שם.

57. יעקובי, תשנ"ט, עמ' 26.

58. שם.

59. בןמאיר, 2004, עמ' 15.

60. רייכנר, 2018, עמ' 132-133.

הבחירות, כאשר הוצע תיק החינוך למפד"ל, ומיקומו של הרב דרוקמן במקום השני לא סייע לו במאבק על התפקיד.

ב. שר החינוך הדתי הראשון

המפד"ל הייתה המרכיב החשוב בממשלת בגין החדשה, שקמה בעקבות המהפך הפוליטי במאי 1977, וכאן חשוב לציין שלזבולון המר ולצעירי המפד"ל היה תפקיד מכריע בזניחת הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה ובכריתת ברית פוליטית עם הליכוד, שהרי מבחינה מספרית היה אפשר להקים קואליציה של המערך עם המפלגות הדתיות ועם ד"ש, ולמרות זאת האפשרות הזאת לא עמדה על הפרק כלל. ייתכן כי התנהלות רבין בתרגיל המבריק היא שהובילה את המפד"ל לזרועות הליכוד, וייתכן שהקו האידיאולוגי של הליכוד הוא שתרום לכך; מה שברור הוא שהיה כאן שילוב אינטרסים פוליטי, שלימים התברר כברית עמוקה אף יותר מהברית ההיסטורית של המערך והמפד"ל.

הודות ל-12 המנדטים שהשיגה בבחירות דרשה המפד"ל שלושה תיקים: את תיק הפנים, את תיק הדתות - וגולת הכותרת - את תיק החינוך. בפעם הראשונה מהקמת המדינה זכתה המפד"ל למשרד ממשלתי יוקרתי ומרכזי שהיה עד אז בידי מפא"י והמערך. היה בכך מימוש של תפיסת עולמם של הצעירים, ש-17 שנה קודם לכן החלו לדרוש מהמפד"ל לצאת מן הגטו ולפעול בתחומים כלל-לאומיים ולא מגזריים. קבלת תיק החינוך לידי המפד"ל סימלה יותר מכול את התמורה שהחלה לחלחל לשורות המפלגה. זבולון המר היה המועמד הטבעי לתפקיד שר החינוך. גם עברו כסגן שר החינוך וגם תחומי התעניינותו העמידו אותו כאפשרות ההגיונית ביותר לאיוש משרה זו, אולם שתי בעיות נקרו בדרכו: ויכוח ציבורי וויכוח פנים-מפלגתי. הוויכוח הציבורי עסק בעצם מינוי של שר דתי למשרד החינוך. המחנה החילוני חשש משר דתי שיחולל שינויים מרחיקי לכת ואולי אף יכפה ערכים דתיים על מערכת החינוך הכללית. על דפי העיתונות נכתבו מאמרי ביקורת נוקבים נגד כוונת בגין לתת את תיק החינוך למפד"ל.

עוד זירה שבה התחוללה דרמה לא קטנה הייתה המפד"ל עצמה, והיא עסקה בזהות שר החינוך מטעמה. הרב צבי יהודה קוק, ראש ישיבת מרכז הרב ובנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, לחץ למנות לתפקיד את הרב חיים דרוקמן, ראש ישיבת אור עציון. ואולם הרב דרוקמן לא השתייך לאחת הסיעות במפד"ל, ולמעשה הוא היה חסר כוח פוליטי בתוך המפלגה.

הרב צבי יהודה קוק, שבזכותו הוצב הרב דרוקמן במקום השני ברשימה, התעקש על מינויו של הרב דרוקמן לתפקיד שר החינוך. הוא טען שלשר חינוך "אין למנות איש פוליטי, הגון וישר ככל שיהיה, אלא תלמיד חכם, איש חינוך ובעל ערכים, המקובל על הציבור".⁶¹

61. רז ואחרים, תש"ע, עמ' 329.

יש הטוענים כי היו במפלגה הבנות מוקדמות שעל פיהן ימונה הרב דרוקמן לתפקיד, אולם לבסוף הועדף המר על פניו. כוחו הפוליטי של המר כמנהיג הצעירים פעל למענו בהקשר הזה, ולא הועילו כל לחציו של הרב צבי יהודה קוק.⁶²

כניסתו של המר לתפקיד שר החינוך לוותה כאמור בחששות המחנה החילוני, אולם עד מהרה התברר כי המר נוקט קו ממלכתי! החלטתו הראשונה הייתה להשאיר בתפקידם שני בכירים במשרד החינוך, את המנכ"ל אליעזר שמואלי ואת הדובר ישראל כהן. המר רצה להוכיח שגם שר דתי במשרד החינוך יכול להיות בלתי מגזרי.⁶³

המר החליף בתפקיד את אהרון ידלין, שייצג השקפת עולם של תנועת העבודה החילונית והסוציאליסטית, השונה מדרכה של הציונות הדתית, ועם זאת העיד ידלין על קשרי הערכה ביניהם:

זבולון המר קיבל ממני את הגה ספינת החינוך והתרבות בישראל ב־1977. הכרנו כבר איש את רעהו מימים ונקשרו בינינו קשרי ידידות חמים, על אף חילוקי דעות והשתייכות תנועתית ומפלגתית שונה. בטחתי בו כקברניט מערכת החינוך. אך הוא נכנס לתפקיד שר החינוך בדחילו ורחימו. הוא ידע כי "מנהיגות של החינוך בישראל – אין אחריות כבדה ממנה". הוא היטיב להבין כי בתחום החינוך אסור לעשות טעויות, שהרי אתה נוטל חלק בעיצוב נשמת הדור הצעיר, ואין זו הגזמה, ואתה חורף את גורל עתידה של החברה הישראלית. שנינו ידענו כי תפקיד שר החינוך ממלא את הלב באושר ללא גבול, אך גם באימה גדולה. זהו תפקיד שאתה מצווה לעשותו בזהירות מופלגת, ברגישות רבה ובחרדת האחריות.⁶⁴

ידלין אף סיפר כי המר קרא לו כפעם בפעם "ליטול חלק במשימות שונות בשדה החינוך והתרבות. הוא עשה זאת מתוך התחושה שאין לוותר על כל מי שצבר ניסיון ויש לו כתפיים שאפשר להישען עליהן – לנוכח האתגרים הגדולים".⁶⁵ הוא אף סיפר כי בשיחות ביניהם "גילה פתיחות והבנה להשקפתי הגורסת גישה של כזה ראה וחדש כלפי המורשת היהודית לתקופותיה ולזרמיה. הוא הבין לרוחי באשר לזכות של עמידה ביקורתית ויצירתית מול ארון הספרים היהודי. הסכמנו בינינו שהצורך הראשון במעלה הוא המלחמה בבורות באשר לנושאים יהודיים".⁶⁶

62. הרב יהודה עמיטל תמך בהמר, שלא כדעתו של הרב צבי יהודה קוק. רייכנר, 2018, עמ' 176.

63. עזריאלי, 1990, עמ' 139.

64. אהרון ידלין, "על ידיד נפש – שר החינוך זבולון המר ז"ל", בשיבת אבל לזכרו של המר: meyda.education.

gov.il/files/noar/hamer.doc

65. שם.

66. שם.

לימים סיפר המר כי כאשר התמנה לשר חינוך עורר הדבר חששות בשני צידי המתרס. לדבריו, "הציבור החילוני חשש משינויים שינהיג שר דתי, למרות שביקשתי כי ישפוט אותי לפי מעשי ולא לפי הכיפה שאני חובש".⁶⁷ החשש מהצד הדתי היה מטשטוש ההפרדה בין החינוך הדתי לחינוך הכללי; הפרדה שנחשבת עד היום להישג דתי של ממש. כבר בנאומו כשר החינוך היה אפשר לזהות את הקו הבלתי משיחי שהנחה את המר בדרכו הפוליטית. בטקס פרס ישראל במוצאי יום העצמאות תשל"ח בחר המר לפתוח באנקדוטה הידועה, הבלתי משיחית בעליל, על תקיעות שופר שהיו נשמעות לילה לילה מהר הזיתים, וחשבו שהיא בשורה על בוא המשיח; שאלו את העולה החדש של אז, לפני כ־230 שנה, רבי מנחם מנדל מוויטבסק; ניגש זה לחלון, הביט כה וכה ואמר: "לא, לא נשתנה דבר בעולם".⁶⁸ נאום זה, שהכין שלמה רוזנר, כתב הנאומים של השר המר, קלע היטב להשקפת עולמו של שר החינוך החדש, שבימים ההם עוד נתפס כחלק ממחנה ארץ ישראל השלמה.

המר בתפקיד שר חינוך קיבל גם את האחריות לרשות השידור. הוא קבע מדיניות כי רשות השידור צריכה להיות בעלת אופי לאומי יותר, והוביל את מינויו של יוסף (טומי) לפיד למנכ"ל רשות השידור, אף שלפיד היה מזוהה בימים ההם עם הקו האנטי־ממסדי של מפא"י ותנועת העבודה. באחד ממאבקיו ביקש המר להדיח מתפקידו כמנהל הטלוויזיה את ארנון צוקרמן, בגלל שידור תוכניות בעלות אופי אנטי־ממסדי כדוגמת התוכנית הסאטירית ניקוי ראש והתוכנית חֲרָבַת חֲזָעָה, שעסקה בגירוש ערבים מבתיהם בתש"ח. בסופו של דבר צלח מהלך ההדחה.⁶⁹

המר מינה ליועצו הקרוב את פרופ' דוד הרטמן, בעל גישה אורתודוקסית ליברלית. הוא ניווט במידה רבה את דרכו של המר, והמר מצא בו אידאולוג וחבר נאמן לדרך. על פי עדותו של הרטמן, החששות מפני המר היו מופרזים: "עם כניסתו לתפקיד חששו מפניו רבים. מובן מאליו היה עבורם, ש'כיפה' משמעה 'כפייה'. אבל זבולון רצה לשבור סטריאוטיפ זה, כשם ששאף לשחרר את עולמנו הציבורי מסטריאוטיפים בכלל. עבורו, הייתה היהדות חשובה מאוד, אך חשובה מאוד עבורו הייתה גם הציונות, שמשמעה קבלת כל יהודי כאח, בלא תלות בקיום מצוות".⁷⁰

בנקודה זו חשוב לעמוד על אחת מספינות הדגל של המר כשר חינוך: קידום תוכנית תל"י - תגבור לימודי יהדות. אומנם התוכנית החלה לפעול שנה קודם לכן, בתקופתו

67. עזריאלי, 1990, עמ' 138.

68. שלמה רוזנר, "אוונגרד? ימים יגידו", **הארץ** (7.6.2004), <https://www.haaretz.co.il/literature/1.972524>.

69. יבין, 2010, עמ' 218.

70. דוד הרטמן, "ידידי וחברי - זבולון המר ז"ל", ישיבת אבל לזכרו של המר: meyda.education.gov.il/files/

שאהרון ידלין היה שר החינוך, אך היא צברה תאוצה בעידן המר. האמת היא שקידום התוכנית על ידי המר מעורר כמה תמיהות, ואיתן שיקלי עמד עליהן במחקרו המקיף.⁷¹ תוכנית תל"י היא מיזם של תנועות קונסרבטיביות שביקשו להנחיל ערכים פלורליסטיים במערכת החינוך בישראל. מרחק רב היה בינה לבין המסגרת השמרנית והאורתודוקסית שלה היה מחויב המר כשר מטעם המפד"ל. שיקלי תוהה: "מה היו מניעיו של המר בתורת מנהיג הציבור הדתי-לאומי בישראל, עם כל פתיחותו ואהבתו לכלל ישראל, ועם כל ההבנה לעיתוי המוצלח שבה יצאה לאור עולם תוכנית תל"י, לאמץ בהתלהבות כה גדולה יוזמה של הורים בעלי רקע קונסרבטיבי, ולהביא על עצמו ביקורת נוקבת מחוגים שמרניים יותר במפלגתו ומהרבנות הראשית לישראל?"⁷²

התשובה העולה מהמחקר לשאלה זו היא הפער בין מה שתל"י הייתה לבסוף לבין מה שהמר חשב שתהיה. שיקלי טען: "המר לא התכוון להשאיר את היוזמה בידי ההורים, אלא להפקיעה, בהסכמתם החלקית, מזיקתה לקונסרבטיבים ולהפכה לתוכנית ממלכתית של משרד החינוך. המר שיתף את עמיתיו בבעיה שייצרה לו ההתוויה הקונסרבטיבית של היוזמה, וביקש במפורש שמנהיגי התנועה הקונסרבטיבית יחדלו לזהות בתי ספר תל"י כבתי ספר קונסרבטיביים".⁷³ נוסף על כך, המר היה שר החינוך הדתי הראשון שקם למדינת ישראל. לפיכך היה עליו לכלכל בזהירות רבה את כוונתו 'לייהד' את החינוך הממלכתי, כדי שלא להקים עליו התנגדויות חריפות מדי למהלכו. היוזמה של הורי תל"י הקרתה לידין אפשרות בלתי צפויה להציג את עצמו לא כמוביל מהלך חודרני אל תוך החינוך הממלכתי אלא כמי שנענה לבקשות של הורים המבקשים בסך הכול לממש את זכותם לקבוע 25% מתוכנית הלימודים.⁷⁴

הנה כי כן, מסתבר כי דווקא החשש של החילונים משר דתי יצר אצל המר את הדחף לקדם את התוכנית המהפכנית בעלת הגוון הקונסרבטיבי, הרחוק כל כך מדרכה של המפד"ל. הביקורת על המר לא איחרה לבוא, בעיקר מטעם רבנים ואישי ציבור מהציונות הדתית. כדי להמעיט מעוצמת הביקורת ביקש המר מאנשיו להנמיך את הלהבות ולא להציג את תוכנית תל"י לראווה כתוכנית מהפכנית. לעומת התגובות הנזעמות בציונות הדתית זכה המר לתמיכת ההורים ששלחו את ילדיהם לבתי הספר של תל"י. "מצאנו בשר המר שותף נאמן, מבין ומסייע בניסיונותינו המשותפים לבטל מחיצות בין העם היהודי ומורשתו התרבותית-רוחנית",⁷⁵ כתבו ההורים.

71. שיקלי, 2004.

72. שם, עמ' 60.

73. שם.

74. שם.

75. עזריאלי, 1990, עמ' 143.

אחת המשימות הראשונות של המר היה הרחבת חינוך חובה גם עד גיל 16, לתלמידי כיתות י'. בעבר הוחל חוק חינוך חובה על תלמידי בית הספר היסודי בלבד, ואחר כך הורחב עד לכיתות ט'. המר יזם את העמקת לימודי החובה ואת חוק חינוך חנים לשנה נוספת. היו לכך כמה סיבות: דאגה לשכבות החלשות שאינן יכולות לממן את הלימודים, העמקת האינטגרציה בחינוך ומניעת נשירה בגיל התיכון.⁷⁶

עוד משימה של המר הייתה שיפור מעמד המורים, הן ברמת שכרם הן בתנאי עבודתם. הוא יזם את הקמת הוועדה בראשות השופט עציוני, שתפקידה היה לבדוק את הנושא לעומק ולהציע המלצות. בשלהי שנת 1980 פרסמה הוועדה את מסקנותיה, והדוח קבע שיש להעלות את שכר המורים העלאה ניכרת ולהשקיע יותר בהכשרתם.

שר האוצר דאז, יגאל הורוביץ, התנגד נחרצות למימוש מסקנות ועדת עציוני בטענה של קשיים בתקציב. שר החינוך המר דרש מבגין לקבל את מסקנות עציוני ולהוציא לפועל. אריה נאור, מזכיר הממשלה דאז, העיד: "המר ניסח את דבריו בצורה בוטה מאוד, אולטימטיבית ממש, והיה די ברור שקבלת העמדה של יגאל הורוביץ פירושה משבר עם המפד"ל".⁷⁷ בגין נאלץ להכריע בין עמדת שר האוצר לעמדת שר החינוך, ובסופו של דבר הכריע לטובת המר. ייתכן שהיה כאן שיקול פוליטי וייתכן שהייתה כאן עמדה אידאולוגית של בגין; מכל מקום המר הצליח לממש את תפיסת עולמו בעניין מעמד המורים, והרפורמה בחינוך יצאה לדרך. בתגובה למפלתו התפטר שר האוצר הורוביץ מתפקידו, ובמקומו מונה יורם ארידור, ונדרש להוציא לפועל את הדרישות הכלכליות הנובעות מהרפורמה שהוביל המר במשרד החינוך.

המחנה החילוני לא רווה נחת מתפקודו של המר כשר חינוך. הוא נתפס כמי שמנסה להחדיר בכוח את ערכיו הדתיים לבתי הספר. נעימה ברזל סיכמה את פעילותו של המר במשרד החינוך:

אלו גם השנים שמשרד החינוך בראשות זבולון המר השרה אווירה של כלל ישראל, ופעל בשיטתיות להחדרת התודעה יהודית בבתי הספר, אם באופן ישיר על ידי הקצאת שעות לימוד למטרה זו, ואם כפעילות על עמותות שרובן ככולן מושתתות על צעירים וצעירות שקיבלו הכשרה במוסדות החינוך הדתילאומי. פעילות זו התקיימה ברובה במדרשות ובבתי ספר שדה בהתנחלויות. מינהל חברה ונוער התמנה כאחראי על מסעות בני נוער לפולין, שהפכו למסעות התבגרות רשמיים והמוניים. נושא לימוד השואה שנקבע כנושא לימוד מחייב ב-1979, הפך בסיוע מורים שקיבלו הכשרה והדרכה בעיקר ממחלקת החינוך של יד ושם

76. עזריאלי, 1990, עמ' 145-146.

77. מצוטט אצל שילון, 2008, עמ' 503.

למייצג הטענה, שכל ניצול הינו גיבור שואה והישרדות בפני עצמה היא גבורה. יום השואה והגבורה הפך ליום השואה.⁷⁸

בדברים אלה נקשרת פעילותו של המר כשר חינוך גם לתפיסה האידיאולוגית של ארץ ישראל השלמה וגם לתפיסתו הדתית. ניכרת הגזמה בדברים וכן התעלמות מכך שהפעילות בתחום הדתי הייתה גם של עמותת תל"י, הרחוקה מהאורתודוקסיה, ומכך שאין כל קשר בינה ובין סוגיית זיכרון השואה.

במשרד החינוך המשיך המר בקו הפייסני כלפי החברה הישראלית, והתרחק כמו מאש מדימוי המנותק מהעם. בנאום בכנסת שבו סקר את פעילות משרדו אמר המר:

תרבות של הקשבה איננה פחותה מתרבות של דיבור. אין אחדות ישראל אם אין הקשבה, מפני שאחדות מבוססת על הערכה וכבוד הדדי בין עדות [...] נפעל בשנים הקרובות [...] בנושא שקראנו לו אחדות ישראל. הדבר יעמוד בראש סולם הערכים במישורים השונים של העשייה החינוכית [...] אחדות איננה אחידות, ולכן עדות שונות הן מקור של שפע, של אושר, של יתרון לחברה שלנו [...] החדש צריך להביא גם את הישן, אם הוא רוצה להיות עמוק ביהודי. זה חלק מהבניין של מדינתנו.⁷⁹

שני היבטים קידם המר: תרבות של הקשבה וחיזוק הגיוון החברתי. בכך הציע המר גישה הפוכה לגישת כור ההיתוך הבין-גוריוני.

ביום העצמאות 1984 אירע אירוע מכונן בחייו הפוליטיים של המר כשר החינוך. בטקס פרס ישראל נהוג ששר החינוך נושא נאום מרכזי, מסורת מתוקף אחריותו להעניק את הפרסים. הפעם החליט המר לנאום נאום מכונן, ששקד עליו עם פרופ' דוד הרטמן, הידוע כבעל עמדות מודרניות וליברליות: "הפיכת המדינה לערך מוחלט הינה עבודה זרה. והיא עלולה להופיע בכל מקום בתוכנו, בין בלאומנות חילונית ובין בלאומנות על רקע דתי [...] המסורת היהודית האמיתית [...] אין לה חלק ונחלה בספיחים האליליים של לאומנות קנאית שכזאת, שיש לגנותה בחריפות".⁸⁰

נאום זה מסכם סיכום סמלי את התנהלותו של המר בממשלות בגין מאז המהפך ב-1977. מסתבר כי בהיותו חבר בכיר בממשלת המהפך של בגין חווה את תופעת הקואופטציה. קואופטציה היא אחד האמצעים החזקים ביותר להכיל כוחות מתנגדים ולאצור אותם ולהתמודד עם סוגיות במחלוקת. במקום להוציא את המתנגדים אל מחוץ

78. ברזל, 2017, עמ' 564.

79. דברי הכנסת, 27.6.1983, עמ' 2718.

80. עזריאלי, 1990, עמ' 148-149. וראו גם: אלדר וזרטל, 2005, עמ' 304.

לגדר, הרוב פועל לשותף את המיעוט, ובכך לנטרל את מחאתו. כאשר המיעוט שותף לקבלת ההחלטות הוא מוצא את עצמו תומך באותם מהלכים שהיה מתנגד להם אילו היה מוחץ למעגל המשפיע.⁸¹ ייתכן כי אילו היה המר באופוזיציה, הוא היה הסמן הנצי לנוכח האירועים המדיניים והביטחוניים שהיו מנת חלקן של ממשלות בגין. חברותו בממשלות הפכה אותו לסמן המתון שבהן,⁸² ותופעה זו באה לידי ביטוי בתחום המדיני, כפי שיפורט להלן.

העמדות המדיניות של זבולון המר כשר בממשלת בגין

המר, כחבר הממשלה, נקט קו מתון בתחום המדיני. הוא התנגד אומנם להסכמי קמפ־דיוויד, שנחתמו עם מצרים ב־1978, אך הוא ומנהיג המפלגה יוסף בורג הובילו קו מתון: המפד"ל נשארה חלק מהקואליציה גם לאחר חתימת ההסכם, שכלל את פינוי חבל ימית על יישוביו הרבים. המר ביטא עמדה מורכבת בסוגיית השלום:

אני האמנתי בשלום אבל לא בשלום עכשיו [...] דגלתי בסיכוי, התעקשתי על עקרונות, שלא לסגור את הדלת, שפתחה סדקים להסכמים היסטוריים. הטראומה של פינוי ימית הסעירה את רגשותיהם של רבים מכל המחנות, ולא רק בקרב המפונים, הסובלים בגופם ובנפשם. אבל לא קיבלתי את הסיסמה שאם ימית תיפול גם ירושלים תיפול, כפי שהכריזו אנשים בגוש אמונים. החזון המשיחי לא יכול לעבור רק דרך שלילת השלום.⁸³

המר טען בהקשר זה כי הוא "פצוץ מבפנים" לראות את פינוי היישובים, אך יש לראות את המציאות בפיכחון ובממלכתיות. "האמנתי שאפשר למזג גישה ריאלית ומציאותית, עם אהבת הארץ, שנראה לאחרים כמייתוס"⁸⁴ הבהיר המר. ועוד הוסיף ואמר: "החיים אינם

81. מריאם, 1968, עמ' 125-128.

82. תהליך מקביל התרחש בתקופת ממשלת רבין, לאחר המהפך השני, ב־1992. מרצ הייתה שותפה בכירה באותה ממשלה, ונאלצה לעמוד מאחורי מהלכים ביטחוניים של הממשלה ולתמוך בהם, דוגמת גירוש פעילי חמאס ב־1993 ומבצע דין וחשבון בלבנון באותה שנה. לא מן הנמנע שלו הייתה מרצ באופוזיציה, הייתה מביעה דעות יוניות־רדיקליות. אם כן, שותפות בממשלה היא חלק מתהליך הקואופטציה המוכר ביחסים פוליטיים בין מפלגות.

83. עזריאלי, 1990, עמ' 68.

84. שם, עמ' 68-69.

כן או לא. הציבור מחפש אמנם ניסוחים חדשים ונחרצים, אך על הציונות הדתית לראות את המורכבות".⁸⁵

לחצים רבים הופנו לעברו של המר, שנתפס כמי שמייצג את רוחו של גוש אמונים. באחד המכתבים שנשלח אליו מקבוצת רבנים נכתב: "אל שר החינוך זבולון המר. נטישתך בשעה זו לא תישכח! בשם השם עמוד בראש המחנה ועצור את פיניו ימית! צעד זה יחזיר את האמון בך ובתנועה כולה".⁸⁶ במהלך הפינוי אף פורק לאות מחאה גן ילדים סמוך לביתו.⁸⁷ כאמור, רבים בציונות הדתית העדיפו פילוג. חנן פורת פרש למפלגת התחיה, מפלגתם של יובל נאמן וגאולה כהן (שפרשה אף היא מהליכוד). המר מצא עצמו מוביל מפלגה רבתגוונים ושסועה בין ערכים שונים. הוא ביקר בימית והיה אמפתי כלפי המתיישבים, אך נחרץ בדעתו כי אין לשבור את הכלים בשל כך. הוא כאב את כאבם של המפונים, אך טען שיש לראות את המערכה כולה גם ביהודה שומרון, ולא ליפול לייאוש.

בהקשר זה הבחין המר - כמו רבים אחרים - בין סיני ובין יהודה ושומרון. סיני נתפסה כאזור שלא ברור אם הוא חלק מארץ ישראל, לעומת יהודה ושומרון - ליבת ארץ ישראל ההיסטורית. הוא פרסם מסמך המפרט מתכונת לחיים משותפים של יהודים וערבים ביהודה ושומרון וברצועת עזה והבהיר: "אין בהצעה חרטה או התנצלות על הכרעת הממשלה בסיני ובימית - על אף המצוקה והכאב הגדול",⁸⁸ ובהמשך פירט את תוכניתו להסדר עתידי, שעיקרה אינה הפרדה אלא בנייה של חיים משותפים, יהודים וערבים יחדיו: "יהודה, שומרון ועזה נמצאים בתוך ביתנו, והפתרון צריך להיות כזה המתאים למי שגר בביתו. לכן, בכל פתרון לא יהיו חבלי ארץ אלו ריקים מיהודים. תקוותי שיהודים רבים יגורו בהם בערים הגדולות. לכן לא ייתכן בחבלי ארץ אלה הסדר טכני. אלא צריך למצוא דרך לחיות יחד בהבנה מתוך ידיעה שאנו כאן יחד, בלא גירוש ועקירה של איש".⁸⁹

פרסום המסמך הזה נבע מהצורך להשקיט את הרוחות במפלגה ובמחנה כולו ולהסיר מסדר היום אפשרות של חזרה על מתכונת פינוי היישובים כפי שהיה בימית או לפחות להבהיר שהציונות הדתית לא תהיה שותפה בפינוי כזה. הרקע לכל זה היה מורת הרוח הרבה של רבני הציונות הדתית, כמו הרב נריה והרב דרוקמן, שלא ראו נחת מגישת המפלגה, אך בשלב זה העדיפו שלא לשבור את הכלים אלא להמשיך לתמוך במפלגה. עוד שנתיים חלפו עד שהאיום בפילוג הפך ממשי.

85. שם.

86. סגל, תשנ"ט, עמ' 286.

87. שם, עמ' 258.

88. עזריאלי, 1990, עמ' 81.

89. שם.

שרי המפד"ל בורג והמר היו חברים בוועדת השרים לביטחון בממשלת בגין, ולפיכך היו שותפים להתחבטויות הממשלה טרם ההחלטה לתקוף את הכור העיראקי ב־1981. בתחילת הדיונים בנושא לא גילו בורג והמר התלהבות יתרה מהאפשרות הצבאית. כמו שרים רבים אחרים הם חששו מההשלכות הצפויות מהמבצע והצטרפו להסתייגותם של חלק מראשי מערכת הביטחון, ובראשם ראש המוסד וראש אמ"ן, שהתנגדו למהלך; הם סברו שאפשר לעצור את פעילות הכור באמצעים דיפלומטיים. באחת מנסיעותיהם המשותפות של המר ובן־מאיר ביקש המר לשתף את בן־מאיר בסוד הכמוס של ההכנות להפצצת הכור ובדילמה שניצבה בפניו אם לתמוך במבצע. הוא סירב לדבר ברכב מחשש לציתות, והשניים יצאו לרחוב ושוחחו שם על הנושא. "אומנם ידע שקולו אינו הקול המכריע", סיפר בן־מאיר, "אבל מבחינתו דומה שכל האחריות מוטלת על כתפיו".⁹⁰

באחת משיבות הממשלה הבהיר המר כי הוא תומך במלחמה נגד הסורים והמחבלים בלבנון, אך הסתייג מתקיפת הכור: "אם נוסיף לכך את הכור, ייראה הדבר כאילו החליטה ישראל בחודשיים אלה להכות מכל הצדדים. לא צריך להחליט היום על שלוש מלחמות בבת אחת".⁹¹ טען, גם בהמשך הדיונים חזר המר על עמדתו העיקשת נגד הפצצת הכור, עמדה שאחז בה גם בעת ההחלטה הסופית לאשר את המבצע.⁹²

לעומת המתנגדים התגבש קו תקיף של ראש הממשלה בגין, שנישא על כנפי תמיכת הרמטכ"ל רפאל איתן, בעד הפצצת הכור. בגין חשש שפרס, שהיה מהמתנגדים לפעולה הצבאית בעיראק, יזכה בראשות הממשלה, והצליח לשכנע את רוב השרים לתמוך בתקיפה. ב־7 ביוני 1981 יצאו המטוסים למבצע, והוא הסתיים, כידוע, בהצלחה. שרי המפד"ל בורג והמר, שהיו כאמור במתנגדים, שמחו בסופו של דבר על הצלחת המבצע, והתנגדותם לא פגעה בדימוים הציבורי.

בעקבות מלחמת המפרץ ב־1991 אף הודה יוסף בורג בטעותו: "הצבעתי נגד. טעיתי. העובדה שטעיתי מומחשת עוד יותר לאחר שנחשף אופיו האמיתי של צדאם, בעקבות הפלישה לכווית. נזכרתי בטקטיקה של היטלר: את כיבוש צ'כוסלובקיה הצדיק בהסבר שיצא להגן על תושבי חבל הסודטים".⁹³ המר עצמו אף צירף את חתימתו למכתב התודה שנשלח למנחם בגין בתקופת מלחמת המפרץ, עשר שנים לאחר מכן.

מגמת מדיניות מתונה זו של המר באה לידי ביטוי גם באירועי מלחמת לבנון, שלום הגליל, ביוני 1982. מלחמה זו נפתחה בהסכמה מקיר לקיר, אפילו מהאופוזיציה. הצורך

90. בן־מאיר, 2004, עמ' 15.

91. נקדימון, 1986, עמ' 209.

92. שם, עמ' 218.

93. שם, עמ' 377.

להכות במחבלים ולהשיב את השקט לגבול הצפון לא היה שנוי במחלוקת, ולכן ההחלטה על היציאה למלחמה עברה בממשלה בקלות, למעט הסתייגותו של יוסף בורג.

המחלוקות בתוך הממשלה נתגלעו כבר בימיה הראשונים: הקו שהוביל שר הביטחון אריאל שרון היה תקיף, וחלק גדול משרי הממשלה סברו שיש צורך להתמתן בפעילות הצבאית, במיוחד על רקע האבדות הקשות שסבל צה"ל. כאשר התברר שהתקדמות בלבנון מהירה מכפי שתוכנן בתחילה, מעבר ל־40 קילומטרים, היה זבולון המר אחד השרים הבולטים שקבלו על כך סביב שולחן הממשלה.⁹⁴

אחת המחלוקות עסקה בשאלה אם להיכנס לביירות. שרון היה בעד, וראש הממשלה בגין תמך בו בשלב זה, אולם שרים רבים התנגדו להחלטה וניסו להפילה בממשלה. הבולטים שבהם היו דוד לוי ומרדכי ציפורי מהליכוד, ואליהם הצטרפו בורג והמר. על פי אחת הגרסאות לחצו ישיבות ההסדר, שתלמידיהן ספגו אבדות במלחמה, שלא להרחיב את הקרבות.⁹⁵ בהצבעה בממשלה הצביעו תשעה שרים בעד הכניסה לביירות, ושמונה שרים, ובהם בורג והמר, היו נגדה. בגין העדיף שלא לקבל החלטה על חודו של קול, והעביר את ההכרעה לוועדת השרים לביטחון.

אם כן, המר התגלה כסמן המתון של הממשלה, ושלא כדעתו של שר הביטחון אריאל שרון נקט גישה מרסנת. בעוד מקרה המדגים זאת נתגלעה מחלוקת בין ראש הממשלה בגין לשר הביטחון שרון אם להפעיל את חיל האוויר בביירות. בגין היה נגד, שרון - בעד. המר, שהיה בדעה אחת עם בגין, ביקש לוודא כי ההוראה להימנע מהשימוש בחיל האוויר תצוין במפורש בפרוטוקול, ולמרות התנגדות שרון התעקש בגין על הצעת המר לרישום ההחלטה בפרוטוקול.⁹⁶

העמדה המתונה של בורג ושל המר מרתקת במיוחד. דווקא הם, שעמדו בראש מפלגה ציונית־דתית המזוהה עם עמדות ימניות, היו הסמן היוני במלחמת שלום הגליל. יותר מכך מפליאה גישתו של המר, שרק כמה שנים קודם לכן עוד היה מראשי גוש אמונים. סימן לשינוי בגישתו ראינו לעיל בסוגיית הפצצת הכור העיראקי, שבו כאמור התנגד המר למבצע. לדעת המר, צה"ל צריך להגן על הגבול הצפוני, אך לא להילחם למטרת כיבושים מדיניים. הוא העיד שהיה "באורח עקבי נגד ההתפתחויות של מהלכי המלחמה", וקצינים בכירים אף ביקשו שיתערב כדי לבלום את המשך הלחימה. הוא סיפר: "גוש אמונים לחץ בתחילת המלחמה לקדם את הכוחות ולשחרר את נחלת דן, נפתלי ואשר",⁹⁷ אולם כאשר התברר המחיר הכואב שגבתה המלחמה הם חדלו ללחוץ עליו בעניין זה.

94. שיף ויערי, 1984, עמ' 226.

95. עזריאלי, 1990, עמ' 88.

96. שילון, 2008, עמ' 389; שיף ויערי, 1984, עמ' 241.

97. עזריאלי, 1990, עמ' 88.

עוד שלב בהתנגדות למהלכי הממשלה הייתה פרשת הטבח של הנוצרים במוסלמים בסברה ושתילה. הממשלה הואשמה באחריות עקיפה לנעשה שם, אף שצה"ל לא היה מעורב באירועים. לחץ כבר הופעל על הממשלה להקים ועדת חקירה ממלכתית לבדיקת האירועים, ובמידה רבה סימלו האירועים האלה את תחילת פקיעת האשראי הציבורי שניתן למהלכי הממשלה. גם שרים שתמכו במהלכי שרון בתחילת המלחמה התחילו לפקפק בצדקתה בשלב זה. "הקדמתי רבים בלבטיי, בספקותיי ובמאבקי ש בשלו מאוחר בציבור הדתי-לאומי"⁹⁸; סיפר המר לימים. הוא העיד כי ראשי ישיבת הר עציון הרבנים עמיטל וליכטנשטיין העלו בפניו שאלות מוסריות באשר לצדקת המלחמה.

את עמדתו המורכבת פרס המר בכמה ראיונות בתקשורת, ובראשם בתוכנית הטלוויזיה 'מוקד'. באותו ראיון הוא ניסה לצעוד בין הטיפות: מצד אחד חזר על עמדתו נגד החזרת שטחים ופינוי התנחלויות, ומצד אחר טען שצריך לשקול היטב את ערך השלום ולמצות אפשרויות להסדר מדיני, למשל בתוכנית האוטונומיה. "דווקא בצל המלחמה צריך לשקול היטב את ערך השלום"⁹⁹; ציין המר. "קדושת הארץ אינה היסוד הבלעדי בהשקפת עולמי. יש גם קדושת האנשים החיים על הארץ", חזר והבהיר.¹⁰⁰ לשאלת המראיינים אם הפך ליונה השיב המר תשובה שלילית, אך כינה את התהליך שעובר על המפד"ל "משבר הסתגלות".¹⁰¹ למרבה הפלא, דווקא בתנועת ההתיישבות קיבלו את עמדת המר בהבנה, ובמכתב שכתבה לו מועצת יש"ע נכתב: "ישר כוח על דבריך ב'מוקד'. אנו מעריכים עד מאד שהבאת לידי ביטוי כי את המנגינה הזאת, של ההתיישבות, אי אפשר להפסיק, וכי אתה לא תסכים להציג סימן שאלה בנושא של יישוב הארץ".¹⁰²

המר הצליח להיות הפטרון של המתנחלים ובהיבט זה להציג עמדות מתונות לעומת עמדות הימין העמוק. ואולם דרכו בעניין זה לא הייתה קלה. בסדרת ראיונות נוספת הוא נדרש להדוף את הטענות בדבר תהליך ההתמתנות שהוא עובר, ושוב חזר והדגיש: "בכל תוכנית מדינית אעמוד על כך שתובטח זכותם המלאה של יהודים להתנחל בכל חלקי ארץ ישראל [...] אתנגד בתוקף לכל הצעה שכוונתה לשלול זכות זו מיהודים, או עקירת יישובים".¹⁰³ ואולם כמה יישובים ביש"ע ביקרו קשות את המר ואף ביטלו את הזמנתו אליהם, ובתגובה הדגיש המר כי למרות זעמם הוא ימשיך "ללוותם מתוך דאגה לקיומם".¹⁰⁴

98. עזריאלי, 1990, עמ' 88-89. וראו גם: רייכנר, 2018, עמ' 151-155.

99. שם, עמ' 92.

100. שם.

101. שם.

102. שם, עמ' 93.

103. שם, עמ' 94.

104. שם.

ימיו של זבולון המר בהנהגת המפלגה

א. זבולון המר בתפקיד מזכ"ל המפד"ל

שלהי הכנסת העשירית היו כאמור תקופה קשה למפד"ל, ומצבה האלקטורלי של המפלגה היה בכי רע.¹⁰⁵ הסקרים הראו שששת המנדטים שקיבלה בבחירות 1981 הם רק תחילת הקריסה; המשבר סביב פינוי ימית היה בשיאו, דשדוש צה"ל בבזבז הלכנוני לא הוסיף נקודות לממשלה ולחבריה, וכן המצב הכלכלי הקשה פגע בפופולריות של הממשלה. השאלה שהמפלגה נאלצה לענות עליה הייתה אם היא מפלגת ימין או מפלגה הפונה למרכז הפוליטי, ובנקודה זו נאלצה המפד"ל להתמודד עם פילוג של ממש, ראשון מאז הקמתה. שני מנהיגים בכירים, חברי הכנסת הרב חיים דרוקמן ויוסף (יוסקה) שפירא, הודיעו כי החליטו להקים מפלגה חדשה שתיקרא מצ"ד (מחנה ציוני-דתי). הגוון של מפלגה חדשה זו היה ימני מובהק, מעין התחיה בכיפה, וכן ישיבתי ותורני. המטרה הייתה מפקד חברים והרצת מפלגה שתתמודד חזיתית נגד המפד"ל בבחירות הבאות.

במחלוקת עם מצ"ד היה גם יסוד אישי: יוסקה שפירא הודח מתפקידו בסוכנות, שאליו מונה אליעזר שפר. מחנה הצעירים במפד"ל, ובראשו המר, הואשמו בכישלונם. תוצאות הבחירות לכנסת העשירית היו דרמטיות למפד"ל: היא ירדה לשפל נוסף והשיגה רק ארבעה מנדטים. מורשה (מצ"ד + פא"י) השיגה שני מנדטים. התוצאות הכלליות היו מפתיעות לא פחות: בפעם הראשונה נוצר תיקו בין שני הגושים הגדולים בכנסת. אומנם פרס קיבל את המנדט להרכבת הממשלה, אך גוש השמאל זכה רק ב־60 ח"כים. פרס ניסה בכל כוחו לשכנע את המפד"ל להצטרף לממשלה כדי שיוכל להרכיב ממשלה צרה בראשותו, אך המפד"ל נקטה קו ולפיו לעת עתה צריכה לקום ממשלת אחדות עם הליכוד ועם המערך, הגם שידעה כי כוחה בממשלה זו לא יהיה מורגש.¹⁰⁶

המציאות הפוליטית הישראלית אכן יצרה את ממשלת האחדות הלאומית, והוסכם על חלוקה פריטטית בין שתי המפלגות הגדולות, כולל רוטציה בראשות הממשלה בין פרס לשמיר. תיק החינוך, שהיה שבע שנים בידי של המר, הועבר לידי של יצחק נבון, שפרש שנה קודם לכן מכהונתו כנשיא המדינה. כוחה הדל של המפד"ל לא יכול להשאיר את תיק החינוך בידיה, וזבולון המר הבין שלעת עתה לא יוכל להיות חבר בממשלה.

105. להרחבה: פרידמן, 1982.

106. עזריאלי, 1990, עמ' 47, כתב בהקשר זה: "נקל לשער מה היה קורה בעקבות הבחירות בשנת 1984, אם ראשי המפד"ל היו מכריעים בעד קואליציה עם המערך. היו מפוצצים להם את הקסטל" (הקסטל היה שם הבניין שבו שכנה הנהלת המפלגה בתל אביב). לטענתו, המר היה מעדיף ממשלה עם המערך, אך הבוחרים לא היו בשלים לכך. מנגד, הליכה עם הליכוד הייתה פוגעת גם היא במפד"ל על פי תפיסתו של המר בימים ההם; הוא ראה בכך "חיבוק דב ליכוד".

שתי המפלגות הגדולות סיכמו להעביר את תיקי הפנים והדתות לידי המפד"ל וש"ס, מפלגה חרדית-ספרדית חדשה, שנכנסה לכנסת בפעם הראשונה. השאלה הייתה אם המפד"ל תעדיף את תיק הפנים או את תיק הדתות. עד שנפתרה המחלוקת בעניין זה החזיק ראש הממשלה פרס בשני המשרדים. בורג ביקש לקבל לידיו את תיק הפנים, שכן כבר אז התברר שככל הנראה יצטרך לפנות מקומו לדוד הצעירים בהנהגת המפלגה, וייתכן שחפץ בתיק הפנים כדי לשמר את עוצמתו הפוליטית. באחת מאמרותיו השונות אמר בורג: "אני מוכן לוותר על יהודה זבולון"¹⁰⁷ ברומזו למדיחיו הצעירים. ואולם רפאל בן-נתן, מושך החוטים במפד"ל, סבר אחרת, ואף הצליח לשכנע את המפלגה בצדקת דרכו. כך נאלץ בורג לוותר על התיק החשוב ורב ההשפעה, משרד הפנים, ולהיות עם משרד הדתות, משרד קטן בהרבה אך בעל חשיבות לכוחה ולעוצמתה הפוליטית של המפד"ל בנוגע למינוי רבנים ולהשפעה על הרבנות הראשית לישראל.

לאחר שבע שנות כהונה כשר החינוך חזר זבולון המר לשמש חבר כנסת מן השורה. סוכם עם בורג כי במחצית הקדנציה, ב-1986, יחליפו המר כשר הדתות וכמנהיג המפלגה, ובינתיים קיבל עליו המר תפקיד מפלגתי חשוב ורב השפעה: מזכ"ל המפד"ל. במסגרת תפקיד זה הוטלה עליו משימת שיקום המפלגה; לאחר השפל שאליו הגיעה המפלגה בבחירות 1984 היה מקום לעשות בדק בית עמוק. זהו הרקע להקמת ועדת יגר.

המשבר האלקטורלי הקשה שהמפד"ל נקלעה אליו הטרידה את מנוחתו של המר מתוקף תפקידו החדש כמזכ"ל המפלגה. שבע השנים שעסק בענייני החינוך ברמה הלאומית הרחיקו אותו מעיסוק יום-יומי בענייניה הפוליטיים של המפלגה, ועתה פנה לעיסוק השוחק והאפור של המפלגה, סניפיה, עסקניה, דרכה הפוליטית ועתידה בזירה הלאומית. המר ראה בעיניים כלות כיצד הבוחרים הפוטנציאליים של המפד"ל פונים למפלגה עורף. "לא השכלנו לתת לציבור הבוחרים והאוהדים הפוטנציאליים שלנו, הנאמד בחמישית מכלל הבוחרים בישראל בעיקר בדור הצעיר, את ההכרה הנאמנה ותחושת האחריות הכללית הדתית-לאומית"¹⁰⁸ ציין המר. "יקר לנו החינוך הדתי, חשוב אורח החיים הכללי במדינה וצביונה היהודי"¹⁰⁹. הוא קבל על שהציבור מבכר את הסוגיות המדיניות על פני הסוגיות הדתיות.

השאלה המרכזית הייתה כיצד ייתכן שבשטח חי ציבור ציוני-דתי רחב המצליח בכל ענפי החיים, בעוד הביטוי הפוליטי בדמות ההצבעה למפד"ל הולך ונחלש. משימתו של המר הייתה שיקום האמון בדרכה של המפלגה. היה הכרח לאחות את הקרעים במפלגה

107. ניר, 1999, עמ' 121.

108. עזריאלי, 1990, עמ' 69.

109. שם.

ולהחזיר את הפורשים לחיק המפלגה. היו שראו במשימה זו את הקרב האחרון של המפלגה בטרם תרד שאולה.¹¹⁰

כדי לגבש קווים מנחים לפעולה היה צורך לקבוע מה הם הכשלים הקיימים ומה הם היעדים הנדרשים. לשם כך התכנס הוועד הפועל המאוחד של המפד"ל ב-27 בדצמבר 1985, ולאחר דיונים החליט להקים ועדה מקצועית שתדון בעניין לעומק ותפרסם את מסקנותיה. להחלטה על הקמת הוועדה הצטרפה גם תנועת מצ"ד, שפרשה זה כבר מהמפד"ל ורצה כאמור במסגרת רשימת מורשה.

מזכ"ל המפד"ל המר ומזכ"ל הפועל המזרחי רפאל בן-נתן בחרו למשימה זו את יצחק יגר, מנכ"ל חברת משהב - חברת הבנייה למגזר הדתילאוּמי - ולימים מנכ"ל בנק המזרחי. ב-15 ישיבות ובארבעה מפגשים אזוריים שמעה הוועדה קולות רבים ומגוונים שחיוו את דעתם על דרכה של המפלגה לטוב ולמוטב. מסקנות הוועדה הוגשו להמר ולבן-נתן ב-21 באפריל 1985. המסקנה העיקרית של ועדת יגר הייתה ביטול משטר הסיעות במפלגה והחלת מנגנון דמוקרטי שיחדש את פני התנועה. לשינוי הדרמטי במפלגה ניתן ביטוי ראשוני גם בכנסת: מצ"ד פרשה מסיעת מורשה וחזרה לחיק המפד"ל (הרב חיים דרוקמן מונה לחבר כנסת, ויוסקה שפירא - לשר).¹¹¹

ב. זבולון המר בתפקיד שר הדתות

בסוף 1986 נעשו חילופי גברי בראשות המפלגה ובמשרד הדתות, כפי שסוכם שנתיים קודם לכן, ויוסף בורג פינה את מקומו לזבולון המר. 26 שנה לאחר שפרץ לזירה הציבורית כמנהיג המשמרת הצעירה במפד"ל הגיע המר לפסגת שאיפתו: לעמוד בראש המפלגה. במחקרו המקיף על תקופת ממשלות האחדות עמד דני קורן על השינוי שחל בהחלפת המר בבורג. נציג המפד"ל לא נכלל בהסדרי הפריטטיות בין העבודה לליכוד. בתקופה שלפני הרוטציה, בתקופתו של פרס כראש ממשלה, היה בורג עצמאי בדעותיו ובהצבעותיו בממשלה, ומשום כך נשמרה הפריטטיות ביחסי הכוחות בממשלה. עם מינויו ב-1986 נקט המר קו ימני יותר, ומשום כך נשאה ממשלת האחדות בראשות שמיר (בשנים 1986-1988) אופי ימני יותר.¹¹²

ואולם דווקא באוגוסט 1987 הצביע המר נגד המשך פרויקט הלביא (ייצור מטוסי קרב מתוצרת ישראל), והיה בדעה אחת עם שרי המערך בראשות פרס. כאשר ניסה שמיר להעביר לצידו שרים נוספים, הוא לא פנה להמר, שהיה נחוש להתנגד להמשך הפרויקט, אלא לשר משה נסים ממפלגתו. בסופו של דבר הכריעה הממשלה בעד הפסקת הפרויקט

110. שם, עמ' 115.

111. רייכנר, 2018, עמ' 163.

112. קורן, 1994, עמ' 197.

לאחר תרגיל פוליטי של פרס, שהצליח לשכנע את השרה ארבל־אלמוזלינו להימנע, ולא לתמוך בהמשכתו.¹¹³

משרד הדתות הוא משרד ממשלתי קטן וזניח לעומת משרדי הממשלה האחרים. לזבולון המר היה זה המשרד הממשלתי השלישי שהופקד עליו במהלך הקריירה. הימים ימי ממשלת האחדות הלאומית הרוטציונית, וזבולון המר נכנס לתפקיד שר הדתות בממשלתו של יצחק שמיר בהתאם להסכם הרוטציה עם שמעון פרס. מעמדה של המפד"ל בממשלת האחדות היה נמוך בהרבה ממעמדה בתקופה שהיה המר שר החינוך בממשלות הליכוד הקודמות, והמר - כמו קודמו בתפקיד בורג - נאלץ להסתפק הפעם בתפקיד ממשלתי זוטר מזה שקיבל בעבר.

עם זאת בציונות הדתית ייחסו משקל רב לשליטה במשרד הדתות. משרד זה אחראי למוסדות הרבנות הראשית ולמועצות הדתיות ברחבי הארץ, והעוצמה הנלווית ליכולת להשפיע על מינויים במוסדות אלו גדולה בהיקפה ובחשיבותה. המפד"ל כמפלגת מחנה¹¹⁴ וכמפלגת המון¹¹⁵ רושתה על פני המדינה כולה - ברשויות המקומיות, במוסדות החינוך, בסניפים ובארגונים אזרחיים רבים - והאפשרות להשפיע על דמות החיים הדתיים במדינה נראתה לה רבת־חשיבות. החלטתו של רפאל בן־נתן להעדיף את תיק הדתות על פני תיק הפנים לא הייתה נטולת היגיון, וכעת הוטל על זבולון המר להוביל את העשייה בתחומי הדת במדינה בדרכה של הציונות הדתית, כפי שעשו קודמיו בתפקיד.

כשנה לפני כניסתו למשרד הדתות סרטט המר את השקפתו על החיים הדתיים במדינה. בנאום שנשא בכנסת בעניין קיטוב היחסים בין דתיים לחילונים פנה המר לחברי הכנסת:

כל זה אני אומר לכם מתוך הוקרה ומתוך רצון לשפה משותפת, כדי שנוכל להקשיב זה לזה, לכבד זה את זה ועל יסוד אלה אף להיאבק זה בזה על דמותם של הערכים המעצבים את העתיד היהודי של כולנו, רק אם הציבור הדתי ילמד, כי ציונות דתית פירושה החלטה דתית לחיות ביחד עם ציבור שאינו שותף לקבלת עול כל המצוות [...] ואילו הציבור שאינו מקבל עול מצוות חייב להכיר, כי התנכרות למסורת היהודית ופגיעה בה, זלזול בשבת ובחג והתעלמו מכל ערך יהודי, לא יוכלו להיות בסיס לחברה היהודית במדינת ישראל.¹¹⁶

113. קורן, 1994, עמ' 184.

114. על המושג מפלגת מחנה ראו: כהן, 2015.

115. על המושג מפלגת המון ראו: גולדברג, 1992, עמ' 53-85.

116. דברי הכנסת, 12.11.1985, עמ' 421.

אחת הפרשיות המכוננות בקדנציה של המר כשר הדתות נסבה על סוגיית מינוי נשים במועצות הדתיות וידועה כפרשת לאה שקדיאל.¹¹⁷ שמה של לאה שקדיאל, חברת מפלגת העבודה וחברת מועצת העיר ירוחם מטעמה, הוגש למשרד הדתות ברשימת המומלצים לשמש חברת המועצה הדתית בעיר. על פי חוק המועצות הדתיות, את הרכב המועצות קובעות הרבנות הראשית, המועצה הדתית בעיר והמועצה המקומית, וכל זה כפוף לאישור שר הדתות. אישור השר הוא על פי רוב אישור מינהלי בלבד, אך הפעם המצב היה שונה. תחילה נדחתה מועמדתה של שקדיאל במשרד הדתות משיקולים טכניים, ואחר כך התברר כי הסתייגות משרד הדתות נובעת מהתנגדותם הנחרצת של הרבנים הראשיים לישראל, הרב שפירא והרב אליהו, לשיתופן של נשים במועצות הדתיות. הטענה הייתה כי לא ראוי שאישה תהיה חברה בגוף, שעד אז היה גברי לחלוטין.

בתחילה התנהל הוויכוח הרחוק מעין זרקורי התקשורת, אך עד מהרה יצר הוויכוח הד ציבורי, והסוגיה עלתה לדיון פוליטי עקרוני. השאלה שעמדה על הפרק הייתה אם משרד הדתות יכול לחסום אישה מלהיבחר למוסד ציבורי במסד הדתי.

המר מצא עצמו בין הפטיש לסדן: על פי תפיסתו לא הייתה כל בעיה במינוי אישה למועצה הדתית, אולם בשל רצונו לשותף פעולה עם הרבנים הראשיים ולשמור על כבודם הוא לא רצה לתת יד למינויה של שקדיאל, וסירב לחתום על הרכב המועצה הדתית עד להוצאת שקדיאל מהרשימה.

בדיון בכנסת התבררה דעתו המורכבת של המר בסוגיה זו. הוא נמנע מתמיכה במפלגות החילוניות, שמחו על ההתנגדות למינויה של שקדיאל, ובאותה מידה נמנע מלתמוך במפלגות החרדיות, ששללו שילוב נשים במועצות הדתיות שלילה מוחלטת. דרך הביניים שבה תמך המר דיברה על שיתוף נשים בחיים הדתיים: "אני בפירוש רואה בחיוב ורוצה בשיתופן של נשים בחיים הדתיים, כאשר אין סיבה הלכתית המונעת זאת [...] חשוב שהנשים תהיינה שותפות מלאות בחיים הדתיים",¹¹⁸ הצהיר המר. הוא טען כי בנושאים רגישים אלו אין לפתור את הבעיה בדרך של הפעלת לחצים ואכיפת הכרעות חד-צדדיות, אלא יש להניח לעניינים להבשיל.

דוני'חיא ציין במחקרו: "גישתו של המר בנושא זה מקורה בקושי שלו עצמו לקבוע עמדה מוגדרת וחד-משמעית בעניין, כמו גם בחשיפתו ללחצים מכיוונים מנוגדים, ובניסיונו להימנע מעימות חזיתי עם שוללי ההצעה או מחייביה".¹¹⁹ בדיון על הצעות ההחלטה שהוגשו לכנסת בנושא זה גיבש המר הצעה שהייתה מוסכמת על המפלגות הגדולות - המערך והליכוד - ועיקרה היה הצהרה עקרונית בדבר שוויון האזרחים להיבחר לכל תפקיד לצד

117. עיקרי הפרשה מורחבים אצל דוני'חיא, 1988, עמ' 138-166.

118. דברי הכנסת, 2.12.1986, עמ' 519.

119. דוני'חיא, 1988, עמ' 147.

התעלמות מהבעיה המסוימת שנוצרה במועצה הדתית בירוחם. בדין בכנסת הודה המר כי דעתו האישית היא לאפשר את שילוב הנשים במועצות הדתיות. בסופו של דבר שקדיאל עתרה לבג"ץ, ובית המשפט קיבל בתחילת 1987 את עתירתה וחייב את שר הדתות המר לחתום על מינויה. החלטת בג"ץ גרמה מורת רוח לרבנות הראשית. היא טענה כי החלטות מסוג זה אל להן להתקבל ללא הסכמתה וקבלה על שבית המשפט הגבוה לצדק התערב בסמכויותיה. ואולם מבחינת המר החלטת סיפק בג"ץ פתרון לדילמה שלו עצמו. כעת יכלה שקדיאל להתמנות לחברה במועצה הדתית בלי שהוא עצמו נדרש להכריע נגד עמדת הרבנים. תגובתו המאופקת להחלטת בג"ץ ביטאה את שביעות רצונו מהפסיקה, אך לצד זאת המשיך המר לטעון כי מוטב שהחלטות מסוג זה ייעשו בשיתוף הרבנות הראשית ובהסכמתה.¹²⁰

נוסף על פרשת שקדיאל עמדו בפני המר משימות נוספות. כשר הדתות קידם המר כמה פרויקטים חשובים במשרדו, כגון מעמד הַקְהָל בסוף שנת השמיטה ומבצע ירושלים לב האומה, שנועד לחזק את התיירות בבירה. בתחום המינויים פעל המר לקדם רבנים ודיינים בני הציונות הדתית לתפקידים ממלכתיים בבתי הדין, בשכונות וברשויות המקומיות. מבנים חדשים נבנו לרבנויות ברחבי הארץ, וכן הוקמו לשכות ייעוץ והדרכה לאזרח בתחומי הדת.¹²¹

ג. הדחת זבולון המר מהנהגת רשימת המפד"ל

שנת 1988 הייתה בסימן הבחירות המתקרבות. ארבע שנים וחצי חלפו מאז הבחירות הקודמות, שאחריהן הוקמה ממשלת האחדות שהראתה את כוחה והחזיקה מעמד בשתי ממשלות: הראשונה בראשות פרס והשנייה בראשות שמיר. המפד"ל, שעשתה בדק בית בימי הכנסת ה'11, עמדה כעת במבחנה הדמוקרטי הראשון: לבחור את נציגיה לכנסת במרכז המפלגה ללא משטר הסיעות המיושן, כפי שהמליצה ועדת יגר. התקוות היו רבות; המפד"ל ביקשה לחזור להישגה המרשים כבימים עברו ולהחזיר לעצמה את מעמדה מהכנסת התשיעית, שבה כיהנו מטעמה 12 חברי כנסת.

לקראת הבחירות לכנסת ה'12 הונהגה שיטה שהתעלמה מאופייה הסיעתי של המפלגה: בסיבוב הראשון בחר מרכז המפלגה פאנל ובו 18 חברים. כל חבר בחר בשישה מועמדים ודירג אותם מן המקום הראשון למקום השישי. בחירה במקום הראשון העניקה

120. דון יחיאל, 1988, עמ' 163. חשוב לציין שבהרכב השופטים היה השופט מנחם אלון. תמיכתו של אלון בשקדיאל נומקה בהסברים הלכתיים, והדבר סייע להמר לראות בפסיקת בג"ץ גושפנקה הלכתית למהלך, ולא התרסה כנגד הרבנות הראשית.

121. עזריאלי, 1990, עמ' 209-213.

שש נקודות, במקום השני חמש נקודות, וכך הלאה. 18 המובילים עלו לשלב הסופי.¹²² בשלב זה בחר כל חבר מרכז שישה מועמדים - ודירג אותם.

מרכז המפלגה התכנס עם כאלף חבריו כדי לבחור את הרשימה לכנסת. הצבתו של המר במקום הראשון נראתה מובטחת. בשנתיים האחרונות שכיח כמנהיג המפלגה ביצר המר את מעמדו, ועתה נראה כי הוא עומד לקצור את פירות הצלחתו. אומנם שיטת הבחירות לא הייתה בחירה אישית של היושב הראש, אלא קביעת דירוג הרשימה, אך זהות הנבחר למקום הראשון הייתה אמורה לקבוע מי יהיה המנהיג. להמר לא היה ספק שיוצב במקום הראשון, ועל כן לא טרח לוודא עם חברי המרכז שזו אכן כוונתם.

התוצאה הממה את כל הפרשנים. אבנר שאקי הצליח להתברג למקום הראשון ברשימה עם 2,580 נקודות, לעומת 2,395 נקודות בלבד להמר. התברר כי כמה גורמים במפד"ל, בייחוד הנמנים עם הזרם החרד"לי, פנו עורף להמר והעדיפו את שאקי על פניו. המר נתפס כגורם מתון במפלגה הן בענייני דת ומדינה הן בתחומים המדיניים. לעומתו, שאקי היה ממובילי המאבק לשינוי חוק "מיהו יהודי" שנחקק ב־1970, ובכך צבר תמיכה ציבורית ומפלגתית רחבה, בעיקר בעזרת קואליציה פנים־מפלגתית עם סיעת מצ"ד.

לעומת שאקי היה המר דומיננטי פחות בפעילות בתחומי דת ומדינה, ומאז תפקודו המתון במלחמת שלום הגליל והנאום בטקס הענקת פרס ישראל ב־1984 נתפס כגורם ליברלי למדי. עם זאת, המאבק בהמר לא היה חד־משמעי ותוקפני, ואולי משום כך לא שימש תמרור אזהרה להמר ולתומכיו במפלגה. להפסדו של המר היה גם הסבר טכני: תוצאה זו הושגה בשל חוסר ההפרדה בין המקום הראשון לבין המקומות האחרים ברשימה. גולדברג טען כי הצעירים, בייחוד בני עדות המזרח, העניקו לשאקי נקודות בהנחה שהמר יזכה במקום הראשון, ומגמה זו אפשרה לשאקי לצבור יותר נקודות מהמר.¹²³

למרבה האירוניה, את שאקי קידם במפלגה דווקא המר, שרצה שתהיה ברשימה דמות מזרחית. עתה מצא עצמו המר שני לשאקי, שמאז עזיבת בורג ואף קודם לכן לא זוהה כיושר להנהגת המפלגה. אשר על כן, בקרב מחנהו של המר החלו לבדוק אפשרות של פילוג, אולם הרעיון לא הבשיל לכדי מעשה. המר, מבויש ופגוע, נאלץ להתפשר על המקום השני ברשימה ולקוות לשעת כושר חדשה למחוק את הכישלון הפוליטי שחווה. הוא היה שותף פעיל במסע הבחירות, והסיסמה שנבחרה הייתה 'צריך אמונה במדינה', מתוך כוונה להדגיש את חשיבות התמיכה במפלגה דתית מובהקת שתפעל למען האינטרסים הדתיים במדינה.

אולם הדרמה במפד"ל לא הייתה הדרמה היחידה בציונות הדתית ערב הבחירות לכנסת ה־12. האיחוד עם מצ"ד, שהייתה מפלגה בעלת גוון ימני, והפסדו של המר לשאקי

122. גולדברג, 1994, עמ' 83.

123. שם.

הותירו חותם שלילי בקרב הפלג המתון במפלגה. התחושה בקרב אנשי זרם זה הייתה כי מאז קריסת הברית ההיסטורית של המפד"ל עם תנועת העבודה המפלגה צועדת בכיוון ימני מדי ואף קיצוני לטעמם. ראשי המפלגה, נטען, הולכים שבי אחרי גוש אמונים וזונחים ערכים אחרים של הציונות הדתית.

כמה אישי ציבור, ובראשם הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון, החליטו להקים מפלגה חדשה ברוח מתונה ובעלת גוון אידאולוגי יוני. כך נולדה תנועת מימד. בבחירות לכנסת ה-12 רצה רשימה זו ולה מצע רעיוני שלא שלל ויתור על שטחי ארץ ישראל למען הסכם שלום, וכן מצע מתון בתחומי דת ומדינה.¹²⁴ למימד נוסף שחקן חיזוק מרכזי: חבר הכנסת יהודה בןמאיר, חברו הטוב של המר שהלך עימו כברת דרך עוד מראשית דרכם של הצעירים במפד"ל. שניהם עברו שינוי אידאולוגי מציוד בעמדות ימניות מובהקות להתמתנות בתחומים מדיניים. שלא כהמר, שדגל בהשפעה על המפלגה מבפנים, העדיף בןמאיר לעזוב את מפלגת האם ולהמירה במסגרת הפוליטית החדשה לא כמועמד לכנסת אלא כתומך מבחוץ.

"דעותיו המדיניות המתונות היו קרובות לאלה של מימד"¹²⁵ טען בןמאיר בנוגע להמשך דרכו של המר במפד"ל, "זבולון נקלע למצב פרדוקסי: הוא היה מנהיג שחי בבדידות מזהרת במפלגתו. הוא לא ייצג את הרוב במפד"ל [...] על אף שחברי המרכז היו מודעים לדעותיו השונות, בחרו בו כמנהיג בזכות אישיותו".¹²⁶

ראשי המפד"ל ניסו למנוע את הפילוג. לדידם המפד"ל יכולה להיות בית פוליטי למגוון גישות בציונות הדתית. מלבד זאת היה חשש שמימד לא תעבור את אחוז החסימה, שהיה אז אחוז אחד, והקולות ילכו לאיבוד. ואולם מימד החליטה לרוץ בכל זאת, ותוצאות הבחירות לכנסת ה-12 שיקפו את הפילוג בציונות הדתית: המפד"ל השיגה רק חמישה מנדטים, תוצאה מאכזבת שלא שיפרה את מעמדה הפוליטי, ומימד לא עברה את אחוז החסימה. מרכז המפלגה התכנס להכריע מי יהיו בעלי התפקידים בממשלת האחדות שגובשה לאחר הבחירות. המר למד את לקחי העבר, והפעם עשה עבודת חריש בקרב החברים כדי להבטיח את מקומו כשר הבכיר. התוצאות בהצבעה זו האירו לו פנים: הוא זכה בתפקיד שר הדתות, ולמעשה נשאר בתפקידו הנוכחי. הקדנציה השנייה של המר כשר הדתות הייתה המשכה של זו הקודמת, אך הפעם נוסף לה ממד חדש: העלייה מברית המועצות לשעבר. עם נפילת ברית המועצות בסוף שנות השמונים נפל גם מסך הברזל. המוני עולים החלו לפקוד את מדינת ישראל, ורבבות חיכו בשערי ברית המועצות כדי להגיע לארץ.

124. רייכנר, 2018, עמ' 185-186.

125. בןמאיר, 1998.

126. שם.

המר ראה בכך הזדמנות להשפיע לא רק על החיים הדתיים בארץ אלא גם על יהדות התפוצות. מדיניות זו נזרעה בקרקע פורייה; כשנתיים קודם לכן, עוד טרם קריסת ברית המועצות, ארגן משרד הדתות כנס רבמשתתפים. 300 נציגים מכל יהדות העולם הגיעו לארץ לדון בזיקה שבין ישראל לתפוצות, והפכו את משרד הדתות למעין משרד חוץ רוחני. בד בבד כשמדינת ישראל עמדה לקלוט את עולי חבר המדינות נפתחו גם שערי מדינות מזרח אירופה, והשר המר ראה בכך הזדמנות להרחיב את הקשר גם עם הקהילות היהודיות באותן מדינות.

בכמה נסיעות למזרח אירופה פעל המר עם פמלייתו לחיזוק הקשר עם יהודי מזרח אירופה, לעודד אותם לעלות לארץ ובהבעת לפעול לרווחתם הדתית והיהודית של הנשארים בגולה ולחזק את הקשר בינם לבין מדינת ישראל ולגרום ליהודים לראות במדינת ישראל בית רוחני גם בשבילם.

ד. קדנציה שנייה בתפקיד שר חינוך

במרץ 1990 נפלה ממשלת האחדות, ובמאי באותה שנה הוקמה ממשלה חדשה בראשות שמיר.¹²⁷ בהצבעה במרכז המפד"ל הצליח המר לשחזר את הישגו מהסיבוב הקודם ולקבל לידייו את תפקיד השר הבכיר מטעם המפלגה. לאחר שש שנים חזר המר למשרד הממשלתי האהוב עליו: משרד החינוך. תקופת ההסתגלות של המר במשרד החינוך הייתה קלה; הוא הכיר לעומק את נבכי המשרד עוד מתקופת כהונתו הקודמת. לתפקיד מנכ"ל המשרד הוא מינה את איש אמונו זבולון אורלב, שהיה עד אז מנכ"ל משרד הדתות. בקיץ 1990 פלשה עיראק לשכנתה כוויט, וכדור שלג מדיני וצבאי החל מתגלגל במפרץ הפרסי. ארצות הברית ראתה בפלישה לכוויט איום אסטרטגי והחלה לגבש קואליציה בין־לאומית כדי להוביל לכניעתו של סדאם חוסיין, שליט עיראק. מדינת ישראל ניצבה בפני דילמה מורכבת: מחד גיסא איימה עיראק איום מיידי על ישראל, והחשש היה מנשק בלתי קונבנציונלי הנמצא ברשותה, נוסף על טילי קרקע־קרקע המאיימים לפגוע במדינה; מאידך גיסא ניצב האינטרס הברור שלא לפגוע בקואליציה הרב־לאומית והמורכבת שרקם נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש האב.

ראש הממשלה שמיר החליט לבחור באפשרות השנייה, ולמרות האיום העיראקי לא התערב במשבר. בינואר 1991, כאשר פרצה מלחמת המפרץ, נורו טילי סקאד על ישראל, והממשלה נדרשה לשאלה כיצד להגיב. בממשלה התגבשו שתי מגמות. ראש הממשלה

127. ממשלת האחדות פורקה על רקע חילוקי דעות סביב הסוגיה המדינית ורצונו של פרס להקים ממשלה חלופית בראשותו. זבולון המר התנגד נחרצות לפירוק ממשלת האחדות ועשה מאמצים רבים כדי לפשר בין שמיר לפרס, אך ללא הועיל. להרחבה ראו: ארנס, 1995, עמ' 119-146.

שמיר טען כי יש להבליג, וקבוצת שרים בראשות אריאל שרון ניסתה להוביל קו אקטיבי, שכלל הצעה לפעולה צבאית ישראלית בעיראק.

בנקודה זו נקט המר קו מתון והיה מתומכיו הבולטים של שמיר בעת ההיא. דעתו הייתה כי במקרה זה עדיף לשמור על איפוק ולתת לארצות הברית לפעול בעיראק בלי מעורבות אקטיבית ישראלית.¹²⁸ אפשר לראות בעמדתו זיקה ברורה לגישה שהוביל המר במלחמת שלום הגליל, תשע שנים קודם לכן.

במלחמת המפרץ הוצב בפני המר אתגר של ממש גם בזירה המיניסטריאלית שלו כשר החינוך. כבר כאשר פלש צבא עיראק לכווית בקיץ 1990 נערכה ישראל לאפשרות של התלקחות צבאית אזורית ולהתקפת טילים על ישראל, שעלולה להשפיע על מרקם החיים האזרחיים במדינה. מבחינת מערכת החינוך יש לאירוע כזה השפעה מיוחדת: משרד החינוך אחראי למאות אלפי התלמידים הלומדים בגני הילדים, בבתי הספר היסודיים והתיכונים ובמוסדות ההשכלה הגבוהה, וצריך לספק את צורכיהם בכל המישורים האפשריים. על שר החינוך להחליט אם יתקיימו לימודים בתקופת מלחמה – ואם כן, כיצד ייערך להבטחת שלום התלמידים וצוותי ההוראה.

מאז מלחמת יום הכיפורים לא נדרש העורך להיערכות נרחבת כזאת, והמר נדרש אז להוביל את מערכת החינוך בתקופה הרגישה ההיא. עם פרוץ המלחמה ונפילת הטילים על ישראל הוחלט לבטל את הלימודים, ומדיניות זו נמשכה כשלושה שבועות.

כאשר תמה מלחמת המפרץ והשגרה חזרה למערכת החינוך, נקרתה להמר הזדמנות מחודשת לממש את תפיסת עולמו בנוגע להנחלת הזהות היהודית, כפי שעשה בשנות השמונים בהקמת רשת תל"י. הוא הכיר את פרופ' עליזה שנהר, הרקטורית החדשה של אוניברסיטת חיפה, בעקבות ריאיון בעיתון שבו קָבְּלָה על חוסר הידע בתחומי היהדות בקרב תלמידי ישראל החילונים. "זבולון המר ז"ל, שהיה באותה עת שר החינוך והתרבות, שמע את הריאיון והזמין אותי לשיחה"¹²⁹ העידה שנהר. "שוחחנו על הניכור מן היהדות של חלקים גדולים של הציבור החילוני ועל הבורות מצד תלמידים ישראליים בנושאים יהודיים"¹³⁰.

בעקבות השיחה ביקש המר משנהר לעמוד בראש ועדה שתבחן את מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי בישראל, תסיק מסקנות ותציע המלצות לשיפור המצב. שלוש שנים פעלה הוועדה, שכונתה לימים ועדת שנהר, ומחלוקות רבות נתגלעו בין חבריה, אך למרות מחלוקות אלו הצליחו חברי הוועדה להסכים על נוסח המסמך, שנקרא 'עם

128. ארנס, 1995, עמ' 205; ניר, 1999, עמ' 288.

129. עליזה שנהר, "חינוך למורשת יהודית", **כנס הרצליה החמישי** (2004): <http://herzliyaconference.org/?C>

categoryID=227&ArticleID=1669

130. ש.ם.

ועולם - תרבות יהודית בעולם משתנה'. המלצות הוועדה הוגשו לשר המר, "והן מצביעות על האתגר שבהנחלת חינוך יהודי הומניסטי בפני המשפחה והקהילה בישראל",¹³¹ ציינה שנהר. הדילמה של המר הייתה מורכבת. מצד אחד תמך בהנחלת תכנים יהודיים למסגרות החינוך החילוניות, אך מצד אחר התכנים שהציעה שנהר נשאו אופי פלורליסטי וחילוני, ובמידה רבה הייתה בהם התרסה כנגד היהדות האורתודוקסית. מסקנות הוועדה, לא יושמו אפוא בשל כך, כדברי שנהר: "מסתבר כי משרד החינוך לא הצליח, או אולי לא רצה, להיערך באופן רציני ואמיתי ליישום דו"ח ועדת שנהר, והדבר בא לידי ביטוי בעיקר באי־הקצאת משאבים שהיו דרושים לכך, ובעת ובעונה אחת בהקצאת משאבים כספיים נדיבים למגזר הממלכתי־דתי, לחיזוק החינוך היהודי".¹³²

קשה שלא להשוות בין הדילמה סביב ועדת שנהר לדילמה סביב תל"י. בשתיהן היה מדובר בקידום יהדות בחינוך הממלכתי אגב מתן לגיטימציה לזרמים לא אורתודוקסיים במערכת החינוך הממלכתית, פעולה שנגדה את תפיסת עולמה של הציונות הדתית. בשני המקרים היו להמר כוונות אמיתיות לממש את תפיסת עולמו, ובשניהם הבין - אולי מאוחר מדי - כי הדרך לקידום ערכי הציונות הדתית לא תגיע בדרכים אלו אלא בדרכי הסברה מסורתיות, בצניורות האידיאולוגיים הדתיים־לאומיים. תקופת כהונתו הייתה הפעם קצרה, וביוני 1992, עם המהפך הפוליטי, חזר המר לשורות האופוזיציה.

באופוזיציה - וחזרה לממשלה

א. אופוזיציה לממשלות רבין ופרס

בשנת 1992 נערכה המפד"ל לבחירות לכנסת ה־13; במפלגה היה ברור כי שאקי ישאף להותיר על כנה את השיטה הקודמת, שלא הייתה בה הפרדה בין המקום הראשון למקומות האחרים - זו שהביאה לניצחוננו ערב הבחירות לכנסת ה־12. לעומתו, להמר היה אינטרס ברור לשנות את השיטה ולהביא לבחירה נפרדת של המקום הראשון, מתוך הנחה שבהצבעה אישית תהיה ידו על העליונה.

בהצבעה במרכז המפלגה הצליח המר לשכנע את החברים, ושיטת הבחירות שונתה. עתה בחר מרכז המפלגה יושב ראש, ונוסף עליו בחר את שאר המועמדים. כדי להיבחר נדרש המנצח להשיג רוב של 50%. יתר על כן, 800 חברי מרכז המפד"ל נדרשו לבחור את חברי הרשימה לכנסת לפי שיטת הדירוג שהייתה נהוגה גם ערב הבחירות האחרונות. הוחלט כי מי שהפסיד בהתמודדות על ראשות המפלגה ידורג על פי הישגיו מול שאר

131. שם.

132. שם.

המתמודדים גם אם הדירוג שלו יהיה נמוך. עוד שינוי בשיטת הבחירות היה ביטול המשוכה שהצריכה תמיכה של שישים אחוזים למועמדים שכיהנו בכנסת שתי קדנציות. שינוי זה סייע ליוגאל ביבי ולאבנר שאקי שלא להיפלט מהרשימה.¹³³

מועמדים מספר התמודדו על הנהגת המפלגה: זבולון המר, אבנר שאקי, חנן פורת ומועמד לא מוכר ששמו אפי כהן. פורת הסכים להסיר את מועמדו תמורת הסכמתו של המר להתנסחות ימנית במצע המפלגה על החלת הריבונות ביהודה ושומרון. בנוסח נכתב: "המפד"ל הוא בהחלת הריבונות ביש"ע יעד מדיני של ישראל ותפעל למימוש, הלכה למעשה, בתוכנית האוטונומיה [...] אין להפסיק תנופת התנחלות ולהקפיאה בשום שלב בשל לחצים מדיניים וכלכליים".¹³⁴

תוצאות הבחירות האירו פנים להמר הפעם. הוא זכה ב־57%, שאקי זכה ב־41% וכהן זכה ב־2% מהקולות. לפי ניתוחו של גולדברג, לא מן הנמנע כי אלמלא שיטת הבחירות הפנימית במפד"ל גם הפעם היה זוכה שאקי, שכן הוא המשיך ליהנות מאהדתם של אנשי הימין החרד"לי במפלגה.¹³⁵

ערב בחירות 1992 הבינו אנשי המפד"ל ובראשם המר כי יש מתאם ברור בקרב הבוחרים הדתיים-לאומיים בין עמדות דתיות לעמדות ימניות ולאומיות. מפלגות ימין כמו התחיה ומולדת נשפו בעורפה של המפד"ל וניסו לשכנע את הבוחר הציונידתי כי רק הן ישמרו על ארץ ישראל, שלא כמפד"ל, שאמונה בעיקר על עניינים דתיים, ואילו התחומים הלאומיים משניים בעיניה. מפלגות ימניות חדשות נכנסו לזירה הפוליטית: מפלגתו של הרב לוינגר ומפלגתו של אליעזר מזרחי (שפרש מאגודת ישראל). התחושה כי המפד"ל מתונה בדעותיה המדיניות (בעיקר על רקע ועידת מדריד) החלה לחלחל לציבור, והמר, מנהיג המפלגה, נדרש לעשות מעשה כדי לעצור את הסחף.

חברת הפרסום של המפד"ל הציעה סיסמת בחירות שתעביר לבוחרים מסר ברור: המפד"ל היא מפלגה ימנית לכל דבר ותצטרף רק לממשלת ליכוד. הסלוגן שנבחר הוא 'המפד"ל לימין', שכונתו לומר שהמפד"ל נושא שני דגלים מרכזיים: דגל דתי ודגל ימני. בבחירה במפד"ל יקבל הבוחר הדתי-לאומי גם מפלגה ימנית וגם מפלגה דתית, שלא כשאר המפלגות הימניות, הנושאות רק דגל אחד.

בבחירות אלו השיג רבין גוש חוסם והרכיב ממשלה, והמפד"ל מצאה עצמה בשורות האופוזיציה. לאחר 15 שנה שלא הובילה העבודה את המדינה לבדה, החלה ממשלת רבין את דרכה, ושני תחומים מרכזיים ליוו את פעילותה, אזרחיים ומדיניים. בהקשר האזרחי היה המר, כשר חינוך לשעבר, המבקר המרכזי של שרת החינוך החדשה שולמית אלוני,

133. גולדברג, 1994, עמ' 84.

134. שם.

135. שם, עמ' 85.

שהחלה בסדרת התבטאויות קשות נגד הדת בהקשרה האורתודוקסי. הוא טען שהממשלה קובעת "סדר עדיפויות חדש בנושא היהודי והחינוכי"¹³⁶ ובכך פוגעת "בנושאים הלאומיים החיוניים"¹³⁷. בהיבט המדיני ניסתה הממשלה לקדם משא ומתן עם הפלסטינים גם כאשר התגברו פעולות הטרור. בקשר לכך טען המר: "הממשלה חייבת היתה להחליט [...] שיש קשר הין הטרור לבין שיחות, וכי "אם לא יפסיקו את הטרור, יפסידו אותן"¹³⁸. בהקשר זה הוא הביא את דוגמת השלום עם מצרים, שנעשה רק לאחר הסכם הפסקת אש והסכמי ביניים. במחצית הראשונה של 1993 החל משא ומתן חשאי עם אש"ף באוסלו, ובסיומו נחתם הסכם אוסלו המפורסם, שכלל התחייבות לנסיגת צה"ל מרחב שטחי רצועת עזה ומיריחו תמורת הכרה באש"ף כנציג הרשמי של הפלסטינים והגעת יאסר ערפאת לשטחי הגדה המערבית ועזה. בהיבט האזרחי החל מסע חקיקה בתחומי דת ומדינה, וחלקו היה נסיגה מסוימת מהסטטוס־קוו ההיסטורי שליווה את המדינה עד אז.

קידום שני עניינים אלו הקטין עוד יותר את הסיכוי שהמפד"ל תצטרף לממשלה. ממשלת רבין הפכה אנטי־תזה לתפיסת העולם של המפד"ל הן בתחום המדיני הן בתחום האזרחי. גם אגודת ישראל לא הצטרפה לקואליציה, ובשלב מסוים אף ש"ס פרשה ממנה. תקופת הסכמי אוסלו הייתה קשה להתיישבות ביש"ע בכלל ולציונות הדתית בפרט. בפעם הראשונה מאז הסכמי קמפ־דיוויד מצא עצמו הימין הישראלי מתמודד עם ממשלה יונית המקדמת תהליכים מדיניים הכוללים החזרת שטחים. הפגנות סוערות התקיימו ברחבי הארץ, וראשי המפד"ל והמר בתוכם היו מראשי המחאה. מאז שנות השבעים, שבהן היה מעורב באירועי סבסטיה, לא הוביל המר מחאה ציבורית בתחום המדיני. כעת חזר המר להוביל מחנה שלם פגוע ונסער המוחה בתוקף נגד החלטות ממשלת שמאל ומבקש להחליפה. באחד מהדיונים בכנסת הטיח המר בממשלה שהיא "סותמת פיות, מתנפלת על הפגנות, עושה דהומניזציה של מתיישבים עד כדי כך שאנשי מרכז ואנשי ימין שקולים, אוהבי ארץ ולאום, מוכרחים להתייצב כנגד שמאל שהשתלט על הממשלה [...] השמאל הקיצוני הוא שהשתלט"¹³⁹.

התהליך המדיני צבר תאוצה לקראת סוף שנת 1995. רבין חתם על הסכם אוסלו ב, שכלל את המשך הנסיגה ואת יישומה בשטח. ההפגנות עלו מדרגה. סף המתח בציבור הדתילאומוי היה גבוה ביותר, והתחושה הייתה כי ממשלת רבין צועדת בכיוון מסוכן יותר ויותר. קיץ 1995 היה קשה: פיגוע אחר פיגוע גבו קורבנות רבים, והתסכול הציבורי בא

136. דברי הכנסת, 2.11.1992, עמ' 154.

137. שם.

138. דברי הכנסת, 23.3.1993, עמ' 4219.

139. דברי הכנסת, 4.7.1994, עמ' 8990.

לידי ביטוי גם בסקרי דעת קהל, שהצביעו על תמיכה הולכת ונחלשת בממשלת רבין ועל התחזקותו של יושב ראש האופוזיציה ומנהיג הליכוד בנימין נתניהו. מחנה השמאל חש כי הגיעה העת לעצרת רבת־משתתפים בעד השלום ונגד האלימות, עצרת לחיזוק מעמד הממשלה. ב־4 בנובמבר 1995 התכנסה העצרת בכיכר מלכי ישראל בתל אביב, וסופה של העצרת היה מר: ראש הממשלה רבין נרצח בידי יגאל עמיר, צעיר חובש כיפה.

רצח רבין היכה בתדהמה את הציונות הדתית, וחיצי ביקורת החלו להיות מופנים כלפיה. מאחר שיגאל עמיר למד בישיבת ההסדר כרם ביבנה ובאוניברסיטת בראילן, סומנה הציונות הדתית כאשמה ברצח. המר מצא עצמו במוקד הוויכוח הציבורי בנושא; הוא ניסה מצד אחד להשיל מעל הציונות הדתית את האצבע המאשימה שהופנתה כלפיה, אך מצד אחר הרגיש בתוך תוכו כי ייתכן שנחצו קווים אדומים בתוך המחנה. לפיכך יזם המר כינוס של מנהיגי הציונות הדתית שהיה מעין חשבון נפש נוקב. דבריו בכנס שילבו בין התנערות מההכללה כלפי הציונות הדתית והאשמתה במעשהו של יגאל עמיר לבין חשבון נפש פנימי בציונות הדתית: "אנחנו דוחים בשאט נפש את אלה שמצביעים עלינו באצבע מאשימה כוללת",¹⁴⁰ אמר המר. אך לצד זאת תהה על אהבת ארץ ישראל בשלמותה: "אולי לא הבהרנו די שאהבת עם ישראל ושלמותו אסור שתהיה בסתירה לכך",¹⁴¹ ובסיום דבריו הצהיר הצהרה אופרטיבית בנוגע לעתיד הציונות הדתית:

גם אנחנו לא נפטור את עצמנו מבדק בית וסילוק חד משמעי מערוגותינו של גידולי פרא מסוכנים שאינם מקבלים את כללי הדמוקרטיה, הסובלנות וכיבוד הזולת. נקרא לכל חלקי העם לעשות את חשבון נפשם. נקרא לאישי ציבור מוסריים ואמיתיים מכל המפלגות ומכל הדעות, כדי להביא לפיוס לאומי ולהרגעת הרוחות. מה שקרה לא היה צריך לקרות. משקרה, נפשפש במעשינו.¹⁴²

אחרי רצח רבין החל שמעון פרס במגעים להרכבת ממשלה חדשה. יוסי ביילין, שהיה שר בממשלת פרס, העיד כי נעשו מאמצים לצרף את המפד"ל לקואליציה דווקא על רקע הקיטוב שנוצר בעקבות הרצח, ולסכם על תמיכה חיצונית של המפלגות החרדיות. יתרה מכך, ביילין זיהה כי המר עצמו מצדד בכניסת המפד"ל לממשלה, דווקא על רקע הנסיבות שנוצרו בעקבות הרצח. במגעים ביניהם סיכמו ביילין והמר כי תמורת הגיבוי שתעניק המפד"ל לממשלה - שתוסיף לנהל משא ומתן על המשך הנסיגות - יוסכם על

140. "מסמך: כנס חשבון הנפש", נקודה 190 (דצמבר 1995), עמ' 58-59.

141. שם.

142. שם.

משאל עם כאשר יתגבש הסכם. עם זאת, בעקבות התנגדות מרצ החליט פרס להותיר את המפד"ל באופוזיציה ולהמשיך את הקו היוני של ממשלת רבין.¹⁴³ אולם מאחר שפרס חפץ במינוי של שר דתילאומי, כדי לעמעם את הקיטוב הפוליטי והדתי שנוצר בעקבות רצח רבין, עלה הרעיון למנות לשר בלי תיק בממשלת פרס החדשה את הרב יהודה עמיטל, מנהיג תנועת מימד וראש ישיבת הר עציון.¹⁴⁴ בדיון בכנסת על השבעת הממשלה החדשה הודה המר כי נעשה ניסיון לשלב את המפד"ל בממשלה, או לכל הפחות להגיע להבנות על תמיכתה מבחוץ: "גם בדעת הקהל שלנו יש שלא אהבו את הניסיון שלנו למצות בשנה הזאת את המכנה המשותף הניתן בין המחנות [...] לא ביקשנו לקבל כסא מכיסאות הממשלה, לא כיבוד מכיבודה ולא נתחים מהנאותיה. רק הצענו רגיעה ויציבות במאבק הפרלמנטרי בשנה הזאת".¹⁴⁵

המר פירט את דרישות המפד"ל, שמפלגת העבודה דחתה: הסכם עם סוריה רק לאחר הבחירות, היערכות ביהודה ושומרון על דעת המפד"ל והמשך הבנייה בירושלים. את ההסבר לדחיית ההצעה תלה המר בקו היוני המיליטנטי שהשתלט לטעמו על מפלגת העבודה: "מיעוט שמאלני ואתאיסטי כפה את עצמו על מפלגת השלטון, ועל גבה של מפלגת העבודה מציג את עצמו כאילו הוא מייצג חצי מהעם או את הרוב בכנסת",¹⁴⁶ קבל. ממשלת פרס זכתה בראשית דרכה לתמיכה ציבורית רחבה מאוד, בעיקר על רקע רצח רבין והקיטוב הפוליטי והחברתי שנוצר בעקבותיו. הציונות הדתית, שמצאה עצמה במוקד ההאשמות, הייתה חבולה ציבורית אך מאוחדת בתחושה הקשה כי פשעו של אדם אחד מכתים מחנה שלם ללא הצדקה. פרדוקסלית, דווקא המתקפה על הציונות הדתית בעקבות רצח רבין זקפה את קומתה של הציונות הדתית, מפני שהיא נדרשה להגן על כבודה הציבורי בחברה הישראלית.

ב. קדנציה שלישית כשר חינוך

הבחירות לכנסת ה-14 הוקדמו למאי 1996. הבחירות האלו היו הראשונות שנערכו בהן הצבעה כפולה לכנסת ולראשות הממשלה, ומוקד הבחירות התרחש בעיקר בזירת הבחירה האישית בין ראש הממשלה המכהן שמעון פרס ליושב ראש האופוזיציה בנימין נתניהו. הסקרים הראו כי לפרס יש יתרון קבוע, אולם ככל שהתקרב מועד הבחירות הצטמצם הפער, ולבסוף נבחר נתניהו לראשות הממשלה.

143. שילון, 2007, עמ' 320-321.

144. רייכנר, 2018, עמ' 224-240.

145. דברי הכנסת, 22.11.1995, עמ' 667.

146. שם.

המפד"ל השיגה תשעה מנדטים - הישג של ממש מאז בחירות 1977. בפעם הראשונה הצליחה המפד"ל להתקרב לכוחה האלקטורלי המקורי ולשבור את מחסום המחלוקות הפנימיות שהרחיקו אותה מלהיות מפלגה עם כוח פוליטי ניכר. סיבות מספר הובילו אותה לכך: ראשית, האצבע המאשימה שהופנתה כלפי הציונות הדתית בעקבות רצח הבין איחודה את השורות בתוכה ויצרה תזמון חיובי בתמיכה מסיבית של כל גוני הציונות הדתית במפד"ל. שנית, הרשימה המגוונת שבנה המר נתנה לכל פלגי המחנה הציוני הדתי תחושה כי המפד"ל מייצגת אותם. שלישית, הבחירה הישירה אפשרה פיצול הצבעה. דהיינו, בוחר דתילאוני ימני יכול לבחור בנתניהו לראשות הממשלה ובמפד"ל ברשימה לכנסת, ובוחר דתילאוני בעל עמדות שמאל יכול לבחור גם בפרס וגם במפד"ל. לפיכך זכתה המפד"ל בקולות רבים מכל גוני הקשת הציונית-דתית.

במסגרת ההסכם הקואליציוני עם הליכוד חזר המר למשרד החינוך פעם נוספת. הוא לא הסתיר את שמחתו הכפולה, גם שמחת ניצחון גוש הימין וניצחון נתניהו, גם שמחת חזרתו למשרד החינוך. "העם קבע שהוא רוצה קו לאומי ושהוא רוצה במדינה עם ערכים יהודיים וציוניים"¹⁴⁷ הצהיר המר מעל בימת הכנסת ביום השבעת הממשלה החדשה, ובנאום בכנסת עם כניסתו לתפקיד אמר: "נהיה בבחינת מוסיף והולך. החינוך לא יהיה משועבד לתכלית בלבד, כלא בפוסט מודרניזם שחלקו ניהיליסטי וחלקו מנסה ליצור שפה חדשה ואוטופיה חדשה"¹⁴⁸, וכן קבע: "הדור שיגדל בארבע השנים הקרובות יהיה עשיר יותר ברוחו, יותר מדעי, יותר תרבותי, יותר הומני, ותזכרו: יותר יהודי"¹⁴⁹. המר מינה את בן ציון דל לתפקיד מנכ"ל משרד החינוך, ומשימותיו תאמו לתקופות הקודמות שבהן כיהן במשרד ממשלתי זה. אולם זמן קצר לאחר חזרתו למשרד החינוך התגלתה בגופו מחלת הסרטן. הקדנציה שלו כשר חינוך באותה תקופה הייתה בצל המחלה שקיננה בגופו, ולמרות זאת המשיך המר לקדם את ענייני משרדו ולשמור על שגרת עבודה ככל האפשר.

משרד החינוך היה טרוד שנים רבות כיצד לקדם את החינוך החברתי-ערכי בישראל. כבר ב־1991 המר יזם את דוח ועדת שנהר לבדיקת מצב לימודי היהדות בחינוך הממלכתי. ב־1996 המליצה הוועדה לחזק את החינוך הערכי, כל מגזר בתחומו. ב־1996 הקים המר את המינהל לחינוך ערכי, מתוך מחשבה כי במרכז רשמי ימונה לנהל אברהם ליפשיץ, לשעבר מזכ"ל בני עקיבא, והמינהל ינותב לאפיקים ערכיים ברוח הציונות הדתית. ואולם המר נחל אכזבה כאשר מונה לתפקיד אדם אחר. המר נאלץ להשלים הכישלון, והמנהל אכן הוקם, אך לא נוהל בדרכו של המר כפי שתכנן בתחילה.

147. דברי הכנסת, 18.6.1996, עמ' 20.

148. שם, עמ' 20-21.

149. שם.

שתי פרשיות משפטיות העסיקו את הממשלה ואת המר עצמו: פרשה אחת הייתה הגשת כתב האישום נגד שר המשפטים יעקב נאמן, שהיה אחד מידידיו של המר סביב שולחן הממשלה. אומנם נאמן היה מינוי אישי של נתניהו ולא מונה מטעם המפד"ל, אך הוא היה מזוהה באופן בולט עם הציונות הדתית: בעבר היה נאמן עורך דינם של צעירי המפלגה, ואף נמנה עם התומכים במינויו של המר כשר החינוך ב־1977. כתב האישום שהוגש נגד נאמן זמן קצר לאחר מינויו הביא להתפטרותו מהתפקיד לאחר חודשים אחדים, והמר ראה בכך החמצה והפסד לממשלה. כאשר זוכה נאמן בבית המשפט היה המר מהראשונים שבירכוהו. כעבור כמה חודשים תמך המר במינויו של נאמן לתפקיד שר האוצר במקום דן מרידור, שהתפטר, ואף ראה בכך סגירת מעגל של צדק לנאמן ולממשלה כולה.¹⁵⁰

עוד פרשה שהעסיקה את המר הייתה פרשת מינויו של רוני בראון לתפקיד היועץ המשפטי לממשלה. את הליך המינוי עשו בחופזה ראש הממשלה נתניהו ושר המשפטים צחי הנגבי, ולימים התברר כי המינוי היה חלק מעסקה מעוררת מחלוקת עם מנהיג ש"ס אריה דרעי, שהיה מעורב בעת ההיא בהליכים פליליים. כאשר הובא המינוי לשולחן הממשלה הסתייגו ממנו מקצת השרים בטענה שבראון אינו מתאים לתפקיד, בייחוד בגלל קשריו הפוליטיים עם הליכוד. בשיבת הממשלה שדנה בנושא נמנה המר עם מי שלא רוו נחת מהמינוי. הוא הסב את תשומת ליבם של השרים לכך שאינו מכיר את בראון: "אני שומע עליו היום בפעם הראשונה. אני לא מכיר את האיש ואני צריך מרגע לרגע לתמוך בו לתפקיד מפתח כזה".¹⁵¹ בעקבות זאת, החליט המר – עם חברו לסיעה הרב יצחק לוי ועם השרים מרידור, לבנת ולוי – להימנע בהצבעה.

כוחותיו של המר הלכו ואזלו בשל מחלת הסרטן, ב־20 בינואר 1998, נפטר והוא בן 61. אלפים ליוו אותו למנוחת עולמים בלווייה ממלכתית שיצאה מהכנסת להר הזיתים. על שמו של המר נקראו בתי ספר, שכונות, רחובות, סניפי בני עקיבא ובתי כנסת.

סיכום

ציינו דילמות מספר העומדות בפני מנהיג פוליטי בציונות הדתית. לאחר שניתחנו את מנהיגותו של המר, נסכם כיצד התמודד המר עם הדילמות ההן.

מסורת מול חדשנות: המר היה מנהיג ציוני־דתי במלוא מובן המילה. הוא ראה בעצמו שליח של התנועה ושל מצביעיה, ותפקד כשליחם כשהיה חבר כנסת וכשהיה שר. אשר

150. נאמן, 2017, עמ' 125, 136.

151. ניר, 1999, עמ' 496-497. בראון החליט לבסוף לוותר על התפקיד.

על כן, כל אימת שהונחה לפתחו סוגיה מורכבת של מסורת מול חדשנות הוא לא מיהר לתפוס צד אלא נותר מתלבט נצחי, כיאה לציונידתי הנמצא בין שני העולמות. לדוגמה, כשהיה שר החינוך הקים המר את רשת תל"י כדי לחזק את היסודות היהודיים במערכת החינוך. הוא לא שעה לאזהרות כי מדובר בתכנים קונסרבטיביים שייכנסו למערכת החינוך, אלא ראה ברשת חיבור הגיוני בין מסורת לחדשנות. הוא כמובן לא נקט עמדה חינוכית התומכת בקונסרבטיבים, אך גם לא מיהר לבטל את המיזם אף כשכבר היו מטרתיו ברורות לעין כול.

כמנהיג ציונידתי עמד המר בפני דילמת היחס לרבנים. מנהיגות פוליטית במפלגה דתית-לאומית נדרשת תדיר לשאלה אם, כיצד ומתי יש להישמע לעמדת הרבנים גם כאשר היא מנוגדת לעמדת הפוליטיקאים. בכלל, המר שמר על כבוד הרבנים ולא נקלע לעימותים אידאולוגיים איתם. כאשר היה עימות בכוח בכמה צמתים, הוא הצליח לשמור על עמימות ביחסו לעמדת הרבנים. המקרה הבולט היה בפרשת לאה שקדיאל (שילוב נשים במועצות הדתיות): המר עמד בפני דילמה וניסה שלא להכריע בסוגיה למרות דעתו האישית הנחרצת, התומכת בשילוב נשים במועצות הדתיות. פסיקת בג"ץ חסכה להמר במידה רבה את ההתלבטות כיצד לנהוג במצב של התנגשות בין עמדותיו האישיות לעמדת הרבנים.

מינויו לשר החינוך הביא לידי ביטוי עמדה עצמאית ביחס לעמדת הרב צבי יהודה קוק, שהעדיף את הרב דרוקמן על פניו, ועם זאת לא השתמש המר במקרה זה כדי לנגח אישית את הרב צבי יהודה קוק. גם בפרשת שקדיאל - נשים במועצות הדתיות - הוא לא זלזל בעמדת הרבנים הראשיים גם כאשר היה ברור שהוא חולק עליהם בעניין זה. גם במבצע שלום הגליל הוא הביע כאמור עמדה מתונה, שהייתה מנוגדת לעמדת רוב רבני הציונות הדתית, אך גם כאן המחלוקת לא נסקה לטונים גבוהים ולוויכוחים מהותיים עם המנהיגות הרבנית.

ריצוי הדתיים הלאומיים מול ריצוי כלל הבוחרים: תפקודו של המר כשר החינוך עורר תקוות בקרב בוחריו כי יקדם את החינוך הדתי, אולם דווקא בתפקיד זה הוא הוכיח כי האינטרסים שמוליכים אותו הם האינטרסים הממלכתיים, ובעניין זה הוא אינו משרת של הציונות הדתית אלא של הציבור כולו. עם זאת, בכובעו כמנהיג המפלגה הוא חזר על המחויבות שלו לציונות הדתית ולבוחריה. בכלל, המר ביטא את הזרם המרכזי בציונות הדתית. ייתכן שאף היה מתון לעומת רבים מבוחריו, אך נאלץ ליישר קו כדי להמשיך להיות רלוונטי.

דילמת העמדות בתחומים המדיניים והביטחוניים: המר התחבט בכל שנות פעילותו הפוליטית בשאלה אם להיות הסמן הימני בממשלה או להיות הסמן המתון בה. המר וחבריו הציגו עמדה נצית, בעיקר מאז מלחמת ששת הימים, אך בשלב מסוים, בעיקר בעקבות מלחמת יום הכיפורים והסכם השלום עם מצרים, התמתנו ברמה כזו או אחרת.

באמצע שנות השמונים נראה שזבולון המר השלים את המהפך האידיאולוגי שעבר, והוא הציג בגלוי השקפות יוניות לעומת העמדות המדיניות שנקט בהיותו מנהיג סיעת הצעירים במפלגה. ואולם בימי ממשלת רבין והסכמי אוסלו נראה שהוא חוזר לעמדות ניציות, וסביר להניח שההסכמים שחתמה עליהם ממשלת רבין היו מבחינתו חציית קו אדום. במילים אחרות, דומה כי גם עמדות יוניות של מנהיג ציונידתי צפויים להיקלע למבוי סתום כאשר מציאות מדינית מסתמנת כמרחיקת לכת ודורשת ויתורים אידיאולוגיים מורכבים. בפרספקטיבה היסטורית אין ספק שהמפד"ל עברה תמורה משנות השישים של המאה הקודמת. מהפכת הצעירים הצליחה בסופו של דבר, ובמבט לאחור אכן גרמה למפד"ל להיות אקטיביסטית יותר בתחום המדיני. ועם זאת דווקא בתקופת המהפך הפוליטי נרשמה מתינות בדרכה הפוליטית של המפד"ל, ואת המתינות הזו ייצגו הן מנהיג המפלגה יוסף בורג הן מנהיג הצעירים במפלגה זבולון המר.

פרדוקס זה מפתיע. היה אפשר לצפות שדווקא בעקבות המהפך הפוליטי תתייצב המפלגה עמוק בגוש הימין כחלק מתפיסתה, שהרי מאז מהפכת הצעירים הייתה הרוח הנושבת בתנועה רוח לאומית היונקת מרעיון ארץ ישראל השלמה. ההסבר המרכזי למתינותה טמון דווקא במטרות שהציבו לעצמם צעירי המפד"ל. עוד לפני מלחמת ששת הימים הם שאפו שהציונות הדתית תהיה שותפה פעילה בהנהגת המדינה ולא תפעל רק להגשמת האינטרסים של הציבור הדתי. בן־מאיר, מראשי הצעירים, העיד: "חוגי הצעירים שאפו, ככל גוף חי ותוסס, להשיג את הבכורה במפד"ל, וזאת כמנוף לקידום אישי אבל גם כדי שיוכלו להנהיג את המפד"ל בדרך שונה מזו של ההנהגה הוותיקה. היה פה היבט ברור של מאבק דורות, אליו התלווה אליו מרכיב אידיאולוגי רעיוני ברור"¹⁵².

המהפך הפוליטי יצר למפד"ל את הפלטפורמה לשותפות בהנהגת המדינה: זבולון המר מונה לשר חינוך דתי הפועל למען כלל האוכלוסייה, וכן הייתה המפד"ל ציר בולט בממשלה החדשה, ולא רק גרורה של מפא"י. במציאות כזו היה אפשר לממש את החזון המקורי של הצעירים: לכבוש את לב המרכז ולפעול בממלכתיות. חזון ארץ ישראל השלמה, שנדמה שעמד במוקד מהפכת הצעירים, התברר דווקא במהפך הפוליטי כחזון אפשרי, אך לא בהכרח החזון האולטימטיבי שצריכים בהכרח לממש. כך מצאו את עצמם מנהיגי המפד"ל, בעיקר יוסף בורג וזבולון המר, הסמן הממלכתי המתון של ממשלת המהפך. אותו מהפך שמיתן את המפד"ל בשנת 1977 יצר את התשתית להיותה ימנית יותר, אבל בשלב מאוחר בהרבה, כאשר התבררו כאמור ההשלכות של הסכמי אוסלו, שנחתמו בתקופת ממשלת העבודה בראשות רבין בשנות התשעים.

במחקרים אחדים ציינו את חשיבותן של קבוצות גיל להבנת דינמיקה של היחסים בתוך המפלגות, ורובם מתמקדים בתנועת העבודה ההיסטורית בתקופת היישוב ובתקופת

152. בן־מאיר, 2004, עמ' 16.

המדינה.¹⁵³ הדיון על הדוריות בציונות הדתית טרם התפתח דיו, ומאמר זה פותח צוהר למחקר מקיף בנושא זה בהקשרה של הציונות הדתית הן ברובד הפוליטי הן ברובד החברתי. במידה רבה סימל המר את דור הביניים במנהיגות הציונות הדתית. הדור הראשון היה דור המזוהה עם היהדות האירופית. אנשיו פעלו למען חיזוק הדת במדינה ותפסו את הציונות הדתית כמחנה הדורש זכויות בתחומים הדתיים. הדור הוותיק הביע עמדה מתונה בתחומים המדיניים, בעיקר טרום מלחמת ששת הימים. המפלגה בתקופתם הייתה חזקה פוליטית אך מגזרית. הדור השלישי, הנוכחי בציונות הדתית, הוא דור השואף להנהגת המדינה ולא מסתפק לעסוק באינטרסים הצרים של הציונות הדתית.

הדור של זבולון המר היה דור ביניים, והוא הציג עמדה מורכבת בכל אותן סוגיות. זהו דור של ילידי הארץ שכבר גדל במוסדות חינוך דתיים-לאומיים. בדור זה פעלו למען חיזוק הדת במדינה ותפסו את הציונות הדתית כגורם שצריך גם להוביל ולא רק להיות מובל. ואולם במבחן התוצאה הפוליטית נדרש המר להתמודד עם כישלונות חוזרים ונשנים של המפלגה בזירה הפוליטית. החל מבחירות 1981 ידעה המפד"ל אכזבות במערכות הבחירות, והתמהיל שהציע המר לציבור הדתילאומוי כבר נעשה רלוונטי פחות ופחות. דווקא במערכת הבחירות של 1996, לאחר רצח רבין, הצליחה המפד"ל לחזק את כוחה לתשעה מנדטים, והמר ראה בכך הישג ניכר בהנהגתו. הוא הצליח לשמש גשר בין האגף המתון בציונות הדתית, שראה בו את מייצגו, ועם זאת לתת גם לזרם החרד"לי בציונות הדתית את התחושה שהוא נאמן להם. יחסו החיובי למוסדות הרבנות הראשית היה ענייני ולא עורר אמוציות מצד האגף הרבני בציונות הדתית.

אם כן, היה להמר יתרון מובנה: הוא זיהה את המגמות בציונות הדתית והשכיל להכיל אותן, גם אם לא הזדהה איתן הזדהות מובהקת. בכך אפשר להבחין בין מנהיגים ציוניים-דתיים שהזדהו הזדהות אידאולוגית מובהקת עם הקו של ארץ ישראל השלמה, כגון חנן פורת או הרב חיים דרוקמן, ולכן לא יכלו להתפשר על עמדות פוליטיות ומדיניות, לבין פוליטיקאים מסוגו של המר, שמצד אחד הזדהו במידה מסוימת עם האידאולוגיה, אך לצד זאת ייצגו גם את הצד הפוליטי המעשי, והוא אפשר להם בסופו של דבר להתגמש בעשייה הפוליטית ואף להגיע להישגים בתחומים רבים.

כאשר מפלגת הבית היהודי הונהגה על ידי נפתלי בנט (בשנים 2013-2019), ניכר היה עיסוק מופחת בתחום המגזרי הדתי. ראשי הבית היהודי תפסו את הציונות הדתית כגורם שצריך גם להוביל ולא רק להיות מובל, ולציבור הוצגה עמדה ניצית מובהקת בתחומים המדיניים והביטחוניים; בתחום הדתי נפתלי בנט הציע גישה ליברלית יותר.¹⁵⁴ בתקופה זו המפלגה התחזקה ואף הציגה שאיפה לשמש חלופה שלטונית. שילובם של מועמדים

153. שפירא, 1979; ביילין, 1984; אגוז, 2004.

154. הרמן ואחרים, 2014.

חילונים ברשימה לכנסת תרם למגמה זו תרומה של ממש. ואולם עזיבתם של בנט ושקד את הבית היהודי לטובת הקמת מפלגה חדשה, הימין החדש – שלא עברה לבסוף את אחוז החסימה בבחירות אפריל 2019 – מחזירה ככל הנראה את הבית היהודי לנישה המגזרית שאפיינה את המפד"ל בעבר.

על השאלה כיצד תיראה הציונות הדתית תחת ייצוגה על ידי רשימת 'מינה' מוקדם עדיין לענות. ימים יגידו.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבנרי, 1977 א' אבנרי, **המפולת**, תל אביב 1977.
- אגוז, 2004 ש' אגוז, **דמיון ושוני בין דוריים בתרבות הפוליטית הישראלית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2004.
- אלדר זרטל, 2005 ע' אלדר וע' זרטל, **אדוני הארץ – המתנחלים ומדינת ישראל**, 1967-2004, אור יהודה 2005.
- ארנס, 1995 מ' ארנס, **מלחמה ושלוש במזרח התיכון 1988-1992**, תל אביב 1995.
- ביילין, 1984 י' ביילין, **בנים בצל אבותם**, תל אביב 1984.
- בן-מאיר, 1998 י' בן-מאיר, "בודד בצמרת", **מימד** 11 (1998), עמ' 5.
- בן-מאיר, 2004 י' בן-מאיר, "דורש טוב לעמו", א' כהן ו' הראל (עורכים), **הציונות הדתית – עידן התמורות**, ירושלים 2004, עמ' 13-16.
- בר זוהר, 2006 מ' בר זוהר, **כעוף החול – שמעון פרס: הביוגרפיה**, תל אביב 2006.
- ברזל, 2017 נ' ברזל, **המתנחלים בלבבות: הסוחפים "לגאולה עכשיו" והמהלכים בדרך**, בני ברק 2017.
- גארב, 2004 י' גארב, "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", א' כהן ו' הראל (עורכים), **הציונות הדתית – עידן התמורות**, ירושלים 2004, עמ' 171-200.
- גולדברג, 1992 ג' גולדברג, **המפלגות בישראל: ממפלגות המון למפלגות אלקטוראליות**, תל אביב 1992.
- גולדברג, 1994 ג' גולדברג, **הבחור הישראלי**, ירושלים 1994.
- גולדברג, תשס"א ג' גולדברג, "תרומתו של זרח ורהפטיג לחקיקה הישראלית", **בראילן כח-כט (תשס"א)**, עמ' 295-332.

- W. A. Gamson, *Power and Discontent III*, Homewood 1968. גמסון, 1968
- ד' גרינבלום, **מגבורת הרוח לקידוש הכוח: כוח וגבורה בציונות הדתית בין תש"ח לתשכ"ז**, רעננה 2016. גרינבלום, 2006
- א' דון'יחיא, "יציבות ותמורות במפלגת מחנה: המפד"ל ומהפכת הצעירים", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 14 (1979), עמ' 25-47. דון'יחיא, 1979
- א' דון'יחיא, "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית", א' בלפר (עורכת), **מנהיגות רוחנית בישראל – מורשה ויעד**, ירושלים ותל אביב 1982, עמ' 104-134. דון'יחיא, 1982
- א' דון'יחיא, **מוסדות דתיים במערכת הפוליטית: המועצות הדתיות בישראל**, ירושלים 1988. דון'יחיא, 1988
- א' דון'יחיא, "מנהיגות פוליטית בציונות הדתית: הרב יהודה ליב מימון, 'מנהיג המזרחי'", **בראילן** כח-כט (תשס"א), עמ' 123-160. דון'יחיא, 2004
- א' דון'יחיא, "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית – חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", א' כהן ו' הראל (עורכים), **הציונות הדתית – עידן התמורות**, ירושלים 2004, עמ' 135-170. דון'יחיא, 2019
- א' דון'יחיא, **בין שלום לשלמות הארץ: הציונות הדתית בהנהגת חיים משה שפירא והמאבק על ארץ ישראל 1936-1970**, באר שבע 2019.
- ח' הוברמן, **כנגד כל הסיכויים: ארבעים שנות התיישבות ביהודה, שומרון, בנימין והבקעה**, אריאל תשס"ח. הוברמן, תשס"ח
- ז' המר, "מול פני הדור הצעיר", **השר חיים משה שפירא – דיוקנו של מדינאי דתי**, תל אביב תש"ם. המר, תש"ם
- ש' המר, "זבולון המר – ציוני דרך", א' כהן ו' הראל (עורכים), **הציונות הדתית – עידן התמורות**, ירושלים 2004, עמ' 11-12. המר, 2004
- ת' הרמן, ג' בארי, א' הלר, ח' כהן, י' לבל, ח' מוזס, ק' נוימן, **דתיים? לאומיים! – המחנה הדתי לאומי בישראל 2014: דוח מחקר**, ירושלים 2014. הרמן ואחרים, 2014
- ד' ורמוס, **המהפכה הסרוגה: כיצד כבשו צעירי המפד"ל את הנהגת התנועה**, [חמ"ד] 2016. ורמוס, 2016
- חיים יבין, **עובר מסך: אוטוביוגרפיה**, תל אביב 2010. יבין, 2010
- ג' יעקובי, "זבולון המר: אדם חבר ומנהיג", י' הקלמן (עורך), **לזבולון: עיון ומעש – אסופת מאמרים לזכרו של זבולון המר**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 25-27. יעקובי, תשנ"ט

- כהן, 1998 א' כהן, **הטלית והדגל – הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה**, ירושלים 1998.
- כהן, 2015 א' כהן, "משהו חדש מתחיל" – הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", מ' שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים 2015, עמ' 255-281.
- מריאם, 1968 C. Merriam, *Political Power*, New York 1964.
- נאור, 2001 א' נאור, **ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות**, חיפה 2001.
- נאמן, 2017 י' נאמן, **אל תירא עבדי יעקב**, ראשון לציון 2017.
- ניר, 1999 י' ניר, **אריה דרעי – העלייה, המשבר, הכאב**, תל אביב 1999.
- נקדימון, 1986 ש' נקדימון, **תמוז בלהבות**, תל אביב 1986.
- סגל, תשנ"ט ח' סגל, **ימית: סוף**, בית אל תשנ"ט.
- עזריאלי, 1990 י' עזריאלי, **דור הכיפות הסרוגות – המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל**, תל אביב 1990.
- פרידמן, 1982 מ' פרידמן, "המפד"ל בתמורה: הרקע לירידתה האלקטורלית", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 19-20 (1982), עמ' 105-122.
- קורן, 1994 ד' קורן, **זמן באפור – ממשלות האחדות הלאומית 1984-1990**, תל אביב 1994.
- קרונה, 1987 מ' קרונה, **מורי ורבותי, אחי ורעי: פרקי זכרונות**, תל אביב 1987.
- רז ואחרים, תש"ע ש' רז, ה' וולברשטיין, וש' קליין, **משמיע ישועה: לדמותו של הרצי"ה קוק**, מרכז שפירא תש"ע.
- רייכנר, 2018 א' רייכנר, **הנני: סיפורו של הרב חיים דרוקמן**, ראשון לציון 2018.
- רפאל, 1981 י' רפאל, **לא זכיתי באור מן ההפקר**, ירושלים 1981.
- שגיא ושוורץ, 2017 א' שגיא וד' שוורץ, **מריאליזם למשיחיות: הציונות הדתית ומלחמת ששת הימים**, ירושלים 2017.
- שילון, 2007 א' שילון, **תוגת השמאל: יוסי ביילין וקריסת מחנה השלום: הסיפור שלא סופר**, שוהם 2007.
- שילון, 2008 א' שילון, **בגין: 1913-1992**, תל אביב 2008.
- שיף ויערי, 1984 ז' שיף וא' יערי, **מלחמת שולל**, ירושלים 1984.
- שיקלי, 2004 א' שיקלי, **תל"י: התפתחותו ומימושו של רעיון חינוכי בתנאי מציאות משתנה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, The Jewish Theological Seminary, ירושלים 2004.
- שפט, תשנ"ה ג' שפט, **גוש אמונים – הסיפור מאחורי הקלעים**, בית אל תשנ"ה.

- שפירא, 1979
י' שפירא, "יחידות דוריות ויחסים בין־דוריים בפוליטיקה
הישראלית", א' אריאן (עורך), **ישראל - דור ההתהוות**,
תל אביב 1979, עמ' 137-151.
- שפירא, 2014
א' שפירא, **ככל עם ועם - ישראל 1881-2000**, ירושלים 2014.